

સુભાષિત સંગ્રહ

સુભાષિત સંગ્રહ : ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે..

૩૦૦થી વધુ સંસ્કૃત સુભાષિતોનો અનુપમ સંગ્રહ

સંકલન: જયેન્દ્ર પંડ્યા

<http://aksharnaad.com>

September 2013

સુભાષિત સંગ્રહ : ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

સંકલન: જયેન્દ્ર પંડ્યા

E-mail:

jayoo@shriarihant.com

1. असतो मा सद्गमय।
तमसो मा ज्योतिर्गमय।
मृत्योर्मा मृतम् गमय॥

(बृहदारण्यक उपनिषद्)

असतोમાંથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા
ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ લઈ જા

2. ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો આ શાંતિપાઠનો શ્લોક છે. તેનો શબ્દાર્થ છે: તે પૂર્ણ છે. આ પૂર્ણ છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ પ્રગટે છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ બહાર કાઢો તો પણ પૂર્ણ બચે છે. આ શબ્દોનું સૌથી સરળ અર્થઘટન એવું છે કે બ્રહ્મ સંપૂર્ણ છે. બ્રહ્માંડ પણ સંપૂર્ણ છે. બ્રહ્મમાંથી બ્રહ્માંડ પ્રગટ્યું છે અને બ્રહ્મમાંથી બ્રહ્માંડ બહાર આવવા છતાં શેષ બ્રહ્મ સંપૂર્ણ છે.

3. ॐ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं।
भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्॥

આ ગાયત્રી મંત્ર સૂર્ય આરાધનાનો મંત્ર છે. ભાવાર્થ છે: હે સર્વોપરી દેવ ! તું જીવનનો આધાર છે, અમારા સર્વ દુઃખ દૂર કરે છે, તું સ્વયં પ્રકાશિત છે, સૌથી વધુ પૂજનીય છે, અમે તારું ધ્યાન ધરી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તું અમારી બુદ્ધિને વધુ પ્રજ્વલિત કર.

4. ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

રક્ષણ કરો પોષણ કરો પ્રભુ આપ અમારું પ્રેમથી કરીશું શ્રમ સખત અભ્યાસમાં અમે ખંતથી હો મેઘા તેજસ્વી અમારી એટલું પ્રભુ આપજો ને સંબંધ સદા સ્નેહભર્યો ગુરુ શિષ્યનો રાખજો

5. त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बंधू च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देव देव॥

તમે છો માતા, પિતા તમે છો
તમે છો બંધુ, સખા તમે છો
તમે છો વિદ્યા, વળી ધન સંપત્તિ
પણ સર્વ મારું તમે છો હે દેવ.

6. મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્।
યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્॥

જો તારી કૃપા ઉતરે તો મુંગો માણસ વાચાળ બને છે,
અપંગ માણસ પહાડ ઓળંગી જાય છે.
હે પરમાનંદ માધવ તને વંદન કરું છું.

7. યા કુન્દેન્દુ તુષારહારધ્રવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા
યા વીણાવરદણ્ડમણ્ડિતકરા યા શ્વેતપદ્માસના।
યા બ્રહ્માચ્યુતશંકરપ્રભૃતિભિર્દેવૈઃ સદા વન્દિતા
સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાઙ્યાપહા॥

સૌંદર્યમંડિત છે જે શુભ્ર શશિ સમ
માળા છે જેની સુંદર જળબિન્દુ સમ

ધવલ વસ્ત્રો છે જેને અતિ શોભતા
વીણાદંડ સોહે જેના કર કમળમાં
વિરામ આસન છે જેનું શ્વેત પદ્મનું

સદા વંદન કરે જેને સર્વ દેવો
બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ સહ પૂજ્ય ભાવે

એવી દેવી મા સરસ્વતી દૂર કરજો
અમ બુદ્ધિ કુંઠિત કરતા તિમિરને

8. વક્રતુણ્ડ મહાકાય સૂર્યકોટિસમપ્રભ।
નિર્વિઘ્નં કુરુ મે દેવ શુભકાર્યેષુ સર્વદા॥

હે વાંકી સૂંઢવાળા, વિશાળ કાયા ધરાવતા, અસંખ્ય સૂરજ સમાન કાંતિ ધરાવતા ગણેશ દેવ મારા શુભ કાર્યમાં
આવતી અડચણને હંમેશા દૂર કરતા રહેજો

9. શાન્તાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશમ્।
વિશ્વાધારં ગગનસદૃશં મેઘવર્ણં શુભાઙ્ગમ્॥
લક્ષ્મીકાન્તં કમલનયનં યોગિભિર્ધ્યાનગમ્યમ્।
વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકૈકનાથમ્॥

ભગવાન વિષ્ણુની આ સ્તુતિનો ભાવાર્થ છે: શાંતિ પમાડતા, નાગની શૈયા ધરાવતા, નાભિમાંથી કમળ પ્રગટાવતા, દેવોના અધિપતિ, વિશ્વના આધારરૂપ, ગગન જેવા વિશાળ, મેઘવર્ણી કાયા અને શુભ અંગો ધારણ કરતા, લક્ષ્મીજીના પ્રિયતમ, કમળસમ નેત્રો ધરાવતા, યોગીઓ ધ્યાન ધરે છતાં તેમના માટે અગમ્ય રહેતા, ભવનો ભય હરનારા, સર્વ લોકના નાથ વિષ્ણુને વંદન હો

10. સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ।
સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ।
સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ।
મા કશ્ચિત્ દુઃખ ભાગ્ભવેત્॥

સર્વે બની રહો સુખી
સર્વે બની રહો સ્વસ્થ
મળે શુભદ્રષ્ટિ સર્વને
ન દુઃખ ભોગવે કોઈ

11. વન્દે માતરમ્। વન્દે માતરમ્।
વન્દે માતરમ્। વન્દે માતરમ્॥
સુજલામ્ સુફલામ્ મલયજશીતલામ્।
શસ્યશ્યામલામ્ માતરમ્। વન્દે માતરમ્॥
શુભ્રજ્યોત્સ્ના પુલકિતયામિનીમ્।
ફુલ્લકુસુમિતદ્રુમદલશોભિનીમ્।
સુહાસિનીમ્। સુમધુરભાષિણીમ્।
સુખદાં વરદામ્ માતરં॥ વન્દે માતરમ્॥

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા
વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

છો સભર તું જળથી ફળથી
દખણાદી શીત વાયુ લહરથી
પાકેલા લહેરાતા ધાન્ય થકી
સુરત તુજ બની સુંદર શામળી

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

શુભ્ર ચન્દ્ર કિરણથી ઓપતી
ખુશહાલ છે સૌ રાત્રિ તારી
પુષ્પને વૃક્ષોથી લયી રહેલી
શોભે છે કણ કણ ભૂમિ તારી

મલકાતું મોં વદતું મીઠી વાણી
ને વરસાવે સદા સુખ વરદાન
વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા
વંદુ તુજને મા હો વંદુ તુજને મા

અ

12. અલસસ્ય કુતો વિદ્યા અવિદ્યસ્ય કુતો ધનમ્।
અધનસ્ય કુતો મિત્રં અમિત્રસ્ય કુતઃ સુખમ્॥

[આળસુ માણસને વિદ્યા ક્યાંથી મળે? વિદ્યા વિનાના માણસને ધન ક્યાંથી મળે? નિર્ધન માણસને મિત્ર ક્યાંથી મળે અને મિત્ર વિનાના માણસને સુખ ક્યાંથી મળે?]

13. અગ્નિઃ શેષં ઋણઃ શેષં શત્રુઃ શેષં તથૈવ ચ।
પુનઃ પુનઃ પ્રવર્ધેત તસ્માત્ શેષં ન કારયેત્॥

[અગ્નિ, દેવું અને શત્રુ એ ત્રણનો જરાક અંશ બચી જાય તો તે ફરી ફરી વધ્યા જ કરે માટે તેના અંશને પણ બાકી રહેવા ન દેવાય.]

14. અગ્નિહોત્રં ગૃહં ક્ષેત્રં ગર્ભિણીં વૃદ્ધબાલકૌ।
રિક્તહસ્તેન નોપેયાદ્ રાજાનં દેવતાં ગુરુમ્॥

[પવિત્ર અગ્નિ, પોતાનું ઘર, ખેતર, ગર્ભવતી સ્ત્રી, વૃદ્ધો, બાળકો, રાજા, દેવતા અને ગુરુ પાસે કદી ખાલી હાથે ન જવું જોઈએ.]

15. અજરામરવત્ પ્રાજ્ઞો વિદ્યામર્થં ચ સાધયેત્।
ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમ્ આચરેત્॥

[ડાહ્યા માણસોએ જ્યારે જ્ઞાન કે ધન મેળવવાની વાત આવે ત્યારે પોતે અજરઅમર રહેવાના છે એવું વિચારીને વણથંભી સાધના કરવી જોઈએ અને જ્યારે ધર્મનું આચરણ કરવાની વાત આવે ત્યારે મોત ખંભા પર બેસી વાળ ખેંચી રહ્યું છે એમ માનીને તરત ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ.]

16. અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ॥

ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાનનો આ ઉપદેશ છે: જે અજ્ઞાની છે અશ્રદ્ધાળુ છે અને દરેક વાતમાં શંકા કરે છે તેમનો નાશ થાય છે. શંકાશીલ માણસો માટે આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઈ સુખ નથી.]

17. અતિતૃષ્ણા ન કર્તવ્યા તૃષ્ણાં નૈવ પરિત્યજેત્।

શનૈઃ શનૈશ્ચ ભોક્તવ્યં વિત્તમ્ સ્વયમુપાર્જિતમ્॥

[ન અતિ તૃષ્ણા કરવી કે ન તૃષ્ણાનો સમૂળગો ત્યાગ કરવો. જાતે કમાયેલી સંપત્તિનો ધીમે ધીમે ઉપભોગ કરવો.]

18. અતિથિ દેવો ભવા।

[અતિથિને ઈશ્વરતુલ્ય ગણી આદર આપવો.]

19. અતિદાનાદ્ધતઃ કર્ણસ્ત્વતિલોભાત્ સુયોધનઃ।

અતિકામાદ્દશગ્રીવસ્ત્વ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્॥

[અતિ દાનથી કર્ણ પાસે કંઈ ન રહ્યું. અતિ લોભથી સુયોધનની અવદશા થઈ. અતિ ઈચ્છાથી પતન થાય છે માટે કોઈ પણ બાબતમાં અતિશયતાને તજવી.]

20. અતિપરિચયાદવજ્ઞા સતતગમનાત્ અનાદરો ભવતિ।

મલયે ભિલ્લા પુરાંધ્રી ચંદનતરુકાષ્ઠમ્ ઇંધનમ્ કુરુતે॥

[અતિ પરિચયથી અવજ્ઞા થાય. કોઈને ત્યાં સતત જઈએ તો આવકાર ન મળે. મલય પર્વત પર રહેતી ભીલડીઓ ચંદનને પણ ઈંધણનું લાકડું ગણી ચૂલામાં બાળે છે.]

21. અતિસ્નેહઃ પાપશઙ્કી।

[કોઈને માટે આપણો વધુ પડતો પ્રેમ આપણાં મનમાં આપણા તે પ્રિય પાત્રની સલામતી માટે ખોટી શંકા પેદા કરે છે. અભિજ્ઞાન શાકુંતલમૂનું આ વાક્ય છે.]

22. અદ્યાપિ દુર્નિવારં સ્તુતિકન્યા વહતિ નામ કૌમારમ્।
સદ્ગુરો ન રોચતે સા અસન્તઃ અપિ અસ્યૈ ન રોચન્તે॥

[સ્તુતિ નામની કન્યા બિચારી હજુ કુંવારી છે કેમ કે સારા માણસોને એ ગમતી નથી તો જે સારા નથી તે એને ગમતા નથી !]

23. અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા।
અનુગ્રહશ્ચ દાનં ચ ઇષ ધર્મઃ સનાતનઃ॥

[મન, વચન અને કર્મથી કોઈ જીવનો દ્રોહ ન કરવો, પ્રેમ રાખવો અને ઉદારતાથી દાન આપવું એ સનાતન ધર્મ છે.]

24. અધ્ધમાઃ ધનમિચ્છન્તિ ધનં માનં ચ મધ્યમાઃ।
ઉત્તમાઃ માનમિચ્છન્તિ માનો હિ મહતામ્ ધનમ્॥

[નિમ્ન કક્ષાના માણસો ધનની ઇચ્છા રાખે છે. મધ્યમ કક્ષાના માણસો ધન અને માન બન્નેની ઇચ્છા રાખે છે. પણ ઉત્તમ માણસોની ઇચ્છા ફક્ત માન મેળવવાની હોય છે કેમકે માન સૌથી ચડિયાતું ધન છે.]

25. અનભ્યાસે વિષં વિદ્યા અજીર્ણે ભોજનં વિષં।
વિષં સભા દરિદ્રસ્ય વૃદ્ધસ્ય તરુણી વિષં॥

[અભ્યાસ ન કર્યે વિદ્યા વિષ સમાન બને છે, જ્યારે પાચન ન થતું હોય ત્યારે ભોજન ઝેર બને છે. સંપત્તિ વિહોણા માટે સભા એટલે કે જાહેરમાં જવું ઝેર જેવું બને છે તો વૃદ્ધો માટે યુવાન સ્ત્રી વિષની ગરજ સારે છે !]

26. અન્તસ્તિમિરનાશાય શબ્દબોધો નિરર્થકઃ।
ન નશ્યતિ તમો નામ કૃતયા દીપવાર્તયા॥

[મનના તિમિરને મીટાવવા શબ્દોનો બોધ કંઈ કામમાં આવતો નથી. જેમ દીવો, દીવો એવો શબ્દજપ કરતાં રહીએ તો અંધારું થોડું દૂર થાય છે ?]

27. અન્નદાનં પરં દાનં વિદ્યા દાનમ્ અતઃ પરમ્।
અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિઃ યાવજ્જીવન્ન વિદ્યયા॥

[અન્નદાન ઘણી મોટી વાત છે પણ વિદ્યાદાન તેનાથી પણ મોટી વાત છે. અન્નથી થોડો વખત તૃપ્તિ અનુભવાય છે પણ વિદ્યા વડે આજીવન તૃપ્તિ મળે છે.]

28. અન્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં પુણ્યક્ષેત્રે વિનશ્યતિ।
પુણ્યક્ષેત્રે કૃતં પાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ॥

[અન્ય ક્ષેત્રે કરેલું પાપ તીર્થમાં જઈ ધોઈ શકાય છે. પણ તીર્થક્ષેત્રમાં જો પાપ કરીએ તો તે વજલેપ બની જાય છે.]

29. અપમાનિતોઽપિ કુલજો ન વદતિ પુરુષં સ્વભાવદાક્ષિણ્યાત્।
નહિ મલયચન્દનતરુઃ પરશુપ્રહતઃ સ્ત્રવેત્ પૂયમ્॥

[કુહાડીથી પ્રહાર થવા છતાં મલય પર્વત પર ઊગતા ચંદનના વૃક્ષમાંથી જેમ નકામો પદાર્થ બહાર આવતો નથી તેમ અપમાન થવા છતાં કુળવાન માણસો પોતાનું સૌજન્ય છોડી જેમ તેમ બોલતા નથી.]

30. અપિ ક્રિયાર્થં સુલભં સમિત્કુશમ્
જલાન્યપિ સ્નાનવિધિક્ષમાણિ તે ।
અપિ સ્વશક્ત્યા તપસિ પ્રવર્તસે
શરીરમાદ્યં ખલુ ધર્મસાધનમ્ ॥

કાલિદાસ કૃત કુમારસંભવમ્ સર્ગ-૫-૩૩. યજ્ઞ કરવા માટે સમીધના ટૂંકડાં અને કુશ ઘાસ સહેલાઈથી મળે છે ? સ્નાન માટે પાણી યોગ્ય છે ? તમે તમારી શક્તિ અનુસાર તપ કરો છો ? શરીર ધર્મ કરવા માટેનું સાધન છે.

31. અપિ સ્વર્ણમયી લઙ્કા ન મે લક્ષ્મણ રોચતે।
જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી॥

હે લક્ષ્મણ, આ લંકા સોનાની છે તો પણ તે મને ગમતી નથી. જનની અને જન્મભૂમિ એ તો સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. વાલ્મિકી રામાયણમાં લંકા વિજય પછી લંકાનું રાજ સ્વીકારવાની ના પાડતા રામ આ વાક્ય કહે છે.

32. અપૂર્વઃ કોપિ કોશોયં વિદ્યતે તવ ભારતિ।
વ્યયતો વૃદ્ધિમ્ આયાતિ ક્ષયમ્ આયાતિ સંચયાત્॥

[હે દેવી સરસ્વતી, તારો ખજાનો ખરેખર અનોખો છે. જો તે વાપરીએ તો વધતો રહે છે અને જો તે સાચવીને રાખી મૂકીએ તો તેમાં ઘટાડો થાય છે. જ્ઞાનનું એવું છે કે તે જેમ ઉપયોગમાં લેવાય તેમ વધે અને ઉપયોગ કર્યા વિના પડ્યું રહે તો કટાઈ જાય.]

33. અયં નિજઃ પરો વેડતિ ગણના લઘુચેતસામ્।
ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્॥

[આ મારું છે, તે બીજાનું છે એવી ગણતરી તો જેનું મન સાંકડું હોય તેવા લોકોની હોય. જેનું મન ઉદાર હોય તેને તો આખું ય જગત પોતાના કુટુંબ જેવું લાગે.]

34. અરસિકેષુ કવિત્વનિવેદનં શિરસિ મા લિખ મા લિખ મા લિખ ।

[હે વિદ્યાતા, અરસિક માણસો પાસે કવિતા પ્રસ્તુત કરવાનું મારા કપાળે ન લખ, ન લખ, ન લખ. કાલિદાસે કોઈક વખત કંટાળીને આવી પ્રભુપ્રાર્થના કરી હોવાનું મનાય છે.]

35. અર્થાતુરાણાં ન ગુરુર્ન બન્ધુઃ કામાતુરાણાં ન ભયં ન લજ્જા।
વિદ્યાતુરાણાં ન સુખં ન નિદ્રા ક્ષુધાતુરાણાં ન રુચિર્ન વેલા॥

[જેમને પૈસા કમાવાની આતુરતા હોય તેને ન તો ગુરુ દેખાય, ન ભાઈ દેખાય. જેને કામેચ્છા જાગે તેને ન કોઈનો ડર લાગે, ન કોઈની શરમ નડે. જેને વિદ્યા પ્રાપ્તિની તડપ જાગે તેના જીવને ન શાંતિ હોય, ન ઊંઘ આવે. જેને ભૂખ લાગે તે ન રૂચિ જૂએ કે ન શું સમય થયો છે તે જૂએ.]

36. અલ્પકાર્યકરાઃ સન્તિ યે નરા બહુભાષિણઃ।
શરત્કાલિનમેઘાસ્તે નૂનં ગર્જન્તિ કેવલં॥

[ઓછું કામ કરવાવાળા બહુ બોલ બોલ કરતા થઈ જાય. શરદ ઋતુમાં મેઘરાજ વરસે ઓછું ને ગરજે વધુ.]

37. અલ્પાનામપિ વસ્તૂનાં સંહતિઃ કાર્યસાધિકા।
તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્બદ્ધ્યન્તે મત્તસન્તિનઃ॥

[નાની નાની બાબતનું ધ્યાન રાખી તેને સુવ્યવસ્થિત બનાવીને કામમાં સફળતા મેળવી શકાય છે. નાના નાના દોરાને ગૂંથી તેનું એવું મજબૂત દોરડું બનાવી શકાય કે જે મદમસ્ત હાથીને પણ બંધનમાં જકડી શકે.]

38. અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે।
ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ પઞ્ડિતાઃ॥

[ભગવત ગીતાનો આ શ્લોક છે. ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે જેની ચિંતા કરવા જેવું નથી તેની તું ચિંતા કરે છે, બુદ્ધિશાળી માણસો જેવું બોલે છે પણ જે જ્ઞાની હોય તે કદી ભૂતકાળની કે ભવિષ્યકાળની ચિંતા કરી વ્યાકુળ થતા નથી.]

39. અસારે ખલુ સંસારે સારં શ્વશુરમન્દિરમ્।
હરો હિમાલયે શેતે હરિઃ શેતે મહોદધૌ॥

[આ અસાર સંસારમાં સાચો સાર શ્વસુરના ઘરમાં છે ! એટલે તો ભગવાન શંકર હિમાલયમાં જઈને રહે છે અને વિષ્ણુ ભગવાન સમુદ્રમાં જઈને રહે છે !]

40. અશ્વં નૈવ ગજં નૈવ વ્યાગ્રં નૈવ ચ નૈવ ચ।
અજાપુત્રં બલિં દદ્યાત્ દેવો દુર્બલઘાતકઃ॥

[બલિદાન કોનું દેવાય ? ઘોડાનું ? કદી નહિ. હાથીનું ? કદી નહિ. વાઘનું ? ના ભાઈ ક્યારેય નહિ. બલિદાન તો બકરીના બચ્ચાંનું જ દેવાય ! દેવ પણ નબળાંનો ભોગ લે છે !]

41. અશ્વત્થામા બલિ વ્યાસો હતુમાંશ્ચ વિભીષણઃ।

કૃપઃ પરશુરામશ્ચ સસૈતે ચિરજીવિનઃ॥

[આપણી પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે અશ્વસ્થામા, બલી રાજા, વ્યાસ મુનિ, હનુમાન, વિભીષણ, કૃપાચાર્ય અને પરશુરામ એ સાતને અમરત્વનું વરદાન મળેલું છે.]

42. અશ્વસ્ય ભૂષણં વેગો મત્તં સ્યાદ્ ગજભૂષણમ્।

ચાતુર્યમ્ ભૂષણં નાર્યા ઉદ્યોગો નરભૂષણમ્॥

[ઘોડાનું ભૂષણ વેગ છે, હાથીનું ભૂષણ મદ છે. ચતુરાઈ એ નારીનું ભૂષણ છે તો જહેમત નરનું ભૂષણ છે.]

43. અષ્ટાદશપુરાણેષુ વ્યાસસ્ય વચનદ્વયમ્।

પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્॥

[અઠાર પુરાણનો સાર વ્યાસ મુનિના બે વચનોમાં સમાઈ જાય છેઃ પરોપકાર કરવો એ પુણ્ય છે અને પરપીડન કરવું એ પાપ છે.]

44. અહન્યહનિ ભૂતાનિ ગચ્છન્તિ યમાલયમ્।

શેષાઃ સ્થાવરમિચ્છન્તિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરમ્॥

[મહાભારતના વનપર્વમાં આવતા યક્ષ યુધિષ્ઠિર સંવાદનો આ શ્લોક છેઃ અન્ય માણસો એક પછી એક મૃત્યુ પામે છે તેવું જોવા છતાં બાકીના માણસો પોતે જાણે કાયમ જીવતા રહેવાના છે એવી અપેક્ષા સાથે શાંતિથી જીવે છે તેનાથી વધુ મોટું આશ્ચર્ય જગતમાં શું હોઈ શકે ?]

45. અહં બ્રહ્માસ્મિ।

[અનહલક. હું ઈશ્વર છું.]

46. અહિંસા પરમો ધર્મઃ।

[અહિંસા સૌથી મોટો ધર્મ છે.]

47. અહો દુર્જનસંસર્ગાત્ માનહાનિઃ પદે પદે।

પાવકો લોહસઙ્ગેન મુદ્ગરૈરભિતાઙ્ગતે॥

[ખોટા માણસોની સાથે રહેવાથી ડગલે ને પગલે માર ખાવો પડે છે. સોનું પણ આગ અને લોખંડ જેવા પદાર્થોના સંપર્કમાં આવે ત્યારે તેની ઉપર હથોડીથી ધડાધડ પ્રહારો પડવા શરૂ થઈ જાય છે]

આ

48. આ નો ભદ્રા ક્રતવો યન્તુ વિશ્વતઃ।

[ઋગ્વેદનો મંત્ર: બધી બાજુએથી કલ્યાણકારી વિચારો અમને પ્રાપ્ત થાઓ.]

49. આકારૈઞૈવ ચતુરાઃ તર્કયન્તિ પરેઙ્ગિતમ્।
ગર્ભસ્થં કેતકીપુષ્પમામોદેનેવ ષટ્પદાઃ॥

[હોંશિયાર માણસોને બાહ્ય આકાર જોઈને અંદર શું હશે તે તેની ખબર પડી જાય છે. ભમરો સુગંધ પરથી જ કેતકી પુષ્પની કળીને પારખી લે છે.]

50. આકાશાત્ પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્।
સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ॥

[આકાશમાંથી કોઈ પણ નદીમાં પડતું પાણી વહીને જેમ સાગરમાં મળી જાય છે તેમ કોઈ પણ દેવીદેવતાને કરેલું વંદન એક માત્ર ઈશ્વરને પહોંચે છે.]

51. આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્ભિક્ષે શત્રુસંકટે।
રાજદ્વારે શ્મશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ બાન્ધવઃ॥

[સંકટના સમયે, દુષ્કાળમાં, શત્રુની ઉપાધિમાં, રાજ દરબારમાં અને સ્મશાનમાં આપણી બાજુમાં ઊભો રહે તે જ સાચો સગો છે.]

52. આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષામ્ ન સમાચરેત્॥

[ભગવદ્ ગીતાનું કથન છે: જે આપણા માટે પ્રતિકૂળ હોય એટલે કે જે આપણને અનુકૂળ ન હોય તેવું આચરણ બીજા સાથે કરવું ન જોઈએ]

53. આત્મનઃ મુખદોષેણ બદ્ધ્યન્તે શુકસારિકાઃ।
બકાસ્ત્ર ન બદ્ધ્યન્તે મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્॥

[મૌનથી બધા હેતુ સરે છે. બોલ બોલ કરવાના પોતાના વક્રિ પોપટ તથા મેનાને પાજરામાં પૂરાવું પડે છે જ્યારે મૌન રહેતા બગલાને કોઈ બંધન સહન કરવું પડતું નથી.]

54. આત્મનો ગુરુઃ આત્મૈવ પુરુષસ્ય વિશેષતઃ યત।
પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ શ્રેયસવનુભિન્દતે॥

[આપણે જ આપણા ગુરુ છીએ કેમકે આપણે જ આપણને શીખવતા હોઈએ છીએ. પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને અનુમાનથી વધુ સારું છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવી જાય છે.]

55. આત્મપક્ષં પરિત્યજ્ય પરપક્ષેષુ યો રતઃ।
સ પરૈર્હન્યતે મૂઢઃ નીલવર્ણશૃગાલવત્॥

[પંચતંત્રની એક વાર્તાનો સારાંશ છેઃ જે માણસ પોતાનો પક્ષ છોડી બીજાના પક્ષમાં રચ્યોપચ્યો રહે તે મૂર્ખ નીલરંગી શિયાળની માફક માર્યો જાય છે.]

56. આત્મવત સર્વભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સઃ પण्डितः।

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાનનું કથનઃ જેવો હું છું તેવા જ આ જગતના સર્વે જીવ છે એવું જેને ભાન થાય તે પંડિત કહેવાય.]

57. આદૌ રામતપોવનાદિગમનં હત્વા મૃગકાશ્ચનમ્।
વૈદેહીહરણં જટાયુમરણં સુગ્રીવસંભાષણમ્॥
વાલીનિર્દલનમ્ સમુદ્રતરણં લઙ્કાપુરીદાહનમ્।
પશ્ચાદરાવણકુમ્ભકર્ણહનનં એતદ્ ઇતિ રામાયણમ્॥

[લાંબા લચક રામાયણને ટૂંકમાં પતાવવું છે ? તો સાંભળો. પહેલા રામ તપોવનમાં ગયા, સોનાના હરણ પાછળ દોડ્યા, સીતાનું હરણ થયું, જટાયુનું મરણ થયું, સુગ્રીવ સાથે વાતો થઈ, વાલી માર્યો ગયો, સમુદ્રનું તરણ થયું, લંકાનું દહન થયું, રાવણ, કુંભકર્ણનું હનન થયું. બસ રામાયણ પૂરું થયું.]

58. આર્તા દેવાન્ નમસ્યન્તિ, તપઃ કુર્વન્તિ રોગિણઃ।
નિર્ધનાઃ દાનમ્ ઇચ્છન્તિ, વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા॥

[દુઃખી માણસ દેવને પગે લાગે છે. રોગી માણસ તપ કરે છે. નિર્ધન માણસ દાનને ઝંખે છે. વૃદ્ધ નારી પતિવ્રતા બને છે !]

59. આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થો મહારિપુઃ।
નાસ્ત્યુદ્યમસમો બન્ધુઃ કુર્વાણો નાવસીદતિ॥

[આળસ એ માણસના શરીરમાં રહેલો તેનો મોટો શત્રુ છે. ઉદ્યમ જેવો કોઈ બંધુ નથી. ઉદ્યમ કરનારો કદી નાશ પામતો નથી.]

60. આશા નામ મનુષ્યાણાં કાચિદાશ્ચર્યશૂઢ્ઢલા।
યયા બદ્ધાઃ પ્રાધાવન્તિ મુક્તાસ્તિષ્ઠન્તિ પઙ્ગુવત્॥

[આશા નામનું મનુષ્યનું બંધન ભારે અદ્ભુત બંધન છે. આ બંધનથી બંધાયેલો માણસ દોડવા લાગે છે તો આ બંધનથી મુક્ત થયેલ માણસ અપંગની જેમ સ્થિર થઈ જાય છે !]

61. આસ્તે ભગ આસીનસ્ય ડધ્વસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ।
શેતે નિપદ્યમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો ભગઃ॥

[મહાભારતનો શ્લોક છેઃ જે માણસ કામ કર્યા વિના બેઠો રહે તેનું નસીબ બેઠેલું રહે છે. જે ઊભો ઊભો વિચાર કર્યા કરે છે તેનું નસીબ પણ ઊભું જ રહી જાય છે. જે માણસ ઊંઘી જાય તેનું નસીબ ઊંઘી જાય છે પણ જે ચાલતો જ રહે તેનું નસીબ ચાલવા લાગે છે.]

62. આહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્ પશુભિર્નરાણામ્।
ધર્મો હિ તેષામ્ અધિકોવિશેષો ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ॥

[આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનની બાબતમાં પશુ અને માણસમાં કોઈ ફરક નથી. માણસમાં ધર્મ એક એવી ચીજ છે જે પશુમાં હોતી નથી. આથી ધર્મ વિનાનો માણસ પશુ જેવો જ લેખાય.]

ઈ-ઈ

63. ઇતો ષ્ઠસ્તતો નષ્ઠઃ।

[અહીં જઈશ તો ભ્રષ્ટ થઈશ. ત્યાં જઈશ તો નષ્ટ થઈશ.]

64. ઇદમદ્ય કરિષ્યામિ શ્વઃ કર્તાસ્મિ ઇતિ વાદિનમ્।
કાલો હરતિ સંપ્રાપ્તો નદીવેગ ઇવ હુમમ્ ॥

જેમ નદીમાં આવેલું પૂર પોતાના વેગમાં વૃક્ષને તાણી જાય છે તેમ આ કામ આજે કરીશ આ કામ કાલે કરીશ એવી વાતો કરનારાને સમયનું પૂર પોતાની સાથે ખેંચી જાય છે.

65. ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્ કિંચ્ચ જગત્યાં જગત્।
તેન ત્યક્તેન ભુઙ્ગીથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ ધનમ્॥

ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદનો તત્વજ્ઞાનીઓને ખૂબ જ પ્રિય એવો શ્લોક. જડ અને ચેતનતત્વના બનેલા આ જગતના અણુંએ અણુંમાં ઈશ્વર છે અને તે જ તેનો સ્વામી છે. આ જગતને માણ પણ ત્યાગના ભાવ સાથે માણ. એવું માનતો નહિ કે તારા એકલાની કોઈ ચીજ છે. જે કંઈ છે તેના પર અન્યનો પણ એટલો જ અધિકાર છે. અન્યના અધિકારને કદી છીનવી લેતો નહિ.

ઉ-૩

66. ઉત્તમો નાતિવક્તા સ્યાત્ અધમો બહુ ભાષતે।
ન કાશ્વને ધ્વનિસ્તાદૃક્ યાદૃક્ કાંસ્યે પ્રજાયતે॥

[નકામો માણસ બહુ બોલ બોલ કરે એટલે ઉત્તમ વક્તા બની જતો નથી. સોનાનો જેટલો અવાજ આવે તેના કરતાં કાસાનો અવાજ અનેકગણો આવે છે.]

67. ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત।
ક્ષુરસ્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા દુર્ગ પથસ્તત્કવયો વદન્તિ॥

[કઠોપનિષદ અધ્યાય-૧ વલ્લી-૩નો શ્લોક: ઊઠો જાગો તમારાથી ચડિયાતા જાણકારો પાસેથી જ્ઞાન મેળવો. કવિઓ (એટલે કે વિદ્વાનો) કહે છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો માર્ગ છરીની ધાર પર ચાલવા જેવો આકરો છે.]

68. ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે દરિદ્રાણાં મનોરથાઃ।

[ગરીબ માણસને મનમાં ઈચ્છાઓ જાગતી રહે ને ભૂલાતી રહે. તેનું પરિણામ કંઈ ન આવે.]

69. ઉત્સવપ્રિયાઃ ખલુ મનુષ્યાઃ।

[કાલિદાસનું કથન: બધા માણસોને તહેવાર માણવા ગમે છે.]

70. ઉત્સાહો બલવાનાર્ય નાસ્ત્યુત્સાહાત્પરં બલમ્।
સોત્સાહસ્ય ચ લોકેષુ ન કિંચિદપિ દુર્લભમ્॥

[ઉત્સાહમાં ખૂબ બળ હોય છે. ઉત્સાહથી વધુ મોટું બળ કોઈ નથી. એટલે ઉત્સાહી માણસો માટે કોઈ કામ અઘરું નથી.]

71. ઉદયે સવિતા રક્તો રક્તશ્ચાસ્તમને તથા।
સમ્પત્તૌ ચ વિપત્તૌ ચ સાધૂનામેકરૂપતા॥

[ઊગતો સૂરજ લાલ રંગનો હોય છે, આથમતો સૂરજ પણ લાલ રંગનો જ હોય છે. સજ્જન માણસના રંગ ઢંગ સુખમાં કે દુઃખમાં સરખા જ રહે છે.]

72. उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणं।
विरक्तस्य तृणं भार्या निस्पृहस्य तृणं जगत्॥

[ઉદાર માણસને ધનનું મહત્વ તણખલા જેટલું હોય છે, શૂરવીર માણસને મોત તણખલા જેટલું તુચ્છ લાગે છે, સંસારમાં રસ ન હોય તેવા માણસને પત્નીની કોઈ કીમત હોતી નથી તો જે નિસ્પૃહી માણસ છે તેને આખું જગત તણખલા જેવું નકામું લાગે છે.]

73. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः आत्मैव रिपुरात्मनः॥

[ભગવદ્ ગીતાનો ઉપદેશ: આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા વડે જ કરવો જોઈએ. આત્માની કદી અવનતિ થવા ન દેવી જોઈએ. આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે.]

74. उद्यमस्साहसं धैर्यं बुद्धिशक्तिः पराक्रमः।
षड् एते यत्र वर्तन्ते देवः तत्र सहायकृत्॥

[જ્યાં ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ અને પરાક્રમ એ છ બાબત હોય ત્યાં પ્રભુની બધી મદદ મળી રહે છે.]

75. उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

[માત્ર મનના ઘોડા દોડાવ્યે નહિ મહેનત કરવાથી જ કામ થાય. સિંહ જો સૂતો રહે તો એના મોંમા શિકાર થવા હરણો સામેથી ન આવે.]

76. उद्योगिनं पुरुष सिंहमुपैति लक्ष्मीः।

[મહેનત કરતા હોય તેવા પરાક્રમી પુરુષ પાસે જ લક્ષ્મી આવે છે.]

77. उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत्।
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम्॥

[શત્રુની મદદ લઈને શત્રુનો નાશ કરવો જોઈએ. પગમાં કાંટો લાગે તો બીજા કાંટાનો ઉપયોગ કરી કાઢી નખાય.]

78. उपकारोऽपि नीचानां अपकारो हि जायते।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम्॥

[અધમ માણસ પર ઉપકાર કરો તો તેના બદલે અપકાર જ મળે. સાપને દૂધ પીવડાવો તો તેનું ઝેર ઓર વધે.]

79. उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम्।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः॥

[ઉપમા કાલિદાસની વખણાય. શબ્દને અર્થગૌરવ અર્પવામાં ભારવિ બેજોડ છે. પદલાલિત્ય તો દણ્ડ જેવું કોઈનું ન થાય. પણ માઘની કૃતિઓમાં આ ત્રણે વિશિષ્ટતા જોવા મળે છે.]

80. उष्ट्राणां विवाहेषु गीतं गायन्ति गर्दभाः।
परस्परं प्रशंसन्ति अहो रूपं अहो ध्वनिः॥

[ઊંટના લગ્નમાં ગધેડા ગીત ગાય છે અને બન્ને એક બીજાના વખણ કરે કે વાહ શું તારું રૂપ છે ને વાહ શું તારો કંઠ છે !]

એ-ઐ-ઓ-ઔ-અં-અઃ

81. एक एव खगो मानी चिरंजीवतु चातकम्।
म्रियते वा पिपासार्ते याचते वा पुरंदरम्॥

[હે ચાતક, તું અમર રહે. તું બધા પક્ષીમાં શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે તું એક જ એવું પક્ષી છે જે તરસ લાગે ત્યારે માત્ર ઈન્દ્રદેવતા પાસે યાચના કરે છે અથવા મોત વહાલું કરે છે. (ચાતક માત્ર આકાશમાંથી પડતું પાણી પીએ છે. એ સિવાય અન્ય પાણી નહિ એવી દંતકથા છે.)]

82. एकं सद् विप्राः बहुदा वदन्ति।
अग्निं यमं मातरिश्वानम् आहुः॥

[‘અલ્લાહો અકબર’નો પૈગામ આ જગતને મળ્યો તેના સેંકડો વર્ષ અગાઉ ઉપનિષદમાં એ જ વાત ઘણી વખત કહેવાઈ ગઈ છે. એક જ સત્ય એટલે કે એક જ ઈશ્વર છે. ફક્ત વિદ્વાનો તેને જુદા જુદા નામ આપે છે. અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા, વાયુ એ બધું અતે તો એકનું એક જ છે.]

83. एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।
वासितं तद्वनं सर्वम् सुपुत्रेण कुलं यथा॥

[એક સુંદર પુષ્પ આખા ઝાડને સુગંધથી મધમધતું કરી દે છે. એવી જ રીતે એક સુપુત્રથી આખા કુટુંબનું નામ રોશન થઈ જાય છે.]

84. एकोऽहं बहु स्याम् प्रजायेय।

[હું એક છું પણ અનેક રૂપ ધારણ કરું છું.]

85. અંગં ગલિતં પલિતં મુણ્ડં દશનવિહીનં જાતં તુણ્ડમ્।
વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં તદપિ ન મુશ્વત્યાશાપિણ્ડમ્॥

[જગતગુરુ શંકરાચાર્યનો ઉપદેશ: વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર જર્જરિત થઈ ગયું છે, માથાના વાળ સફેદ થઈ ગયા છે, દાંત પડી ગયા છે, લાકડીના ટેકે ચાલવું પડે છે છતાં આશાઓના બંધન હજી છૂટતા નથી.]

ક

86. કન્યા વરયતે રુપં માતા વિત્તં પિતા શ્રુતમ્।
બાન્ધવાઃ કુલમિચ્છન્તિ મિષ્ટાન્નમ્ હતરેજનાઃ॥

[લગ્નની પસંદગીમાં કન્યા રૂપને, માતા સંપત્તિને, પિતા શિક્ષણને અને ભાઈઓ કુળને મહત્વ આપે છે. બાકીના બધાને તો મિષ્ટાન્નમાં શું ખાવા મળશે એ વાતમાં જ રસ હોય છે.]

87. કરાગ્રે વસતે લક્ષ્મીઃ કરમધ્યે સરસ્વતી।
કરમૂલે તુ ગોવિન્દઃ પ્રભાતે કરદર્શનમ્॥

[કરના ઉપરના ભાગમાં લક્ષ્મી વસે છે, કરના વચ્ચેના ભાગમાં સરસ્વતી રહે છે તો કરના નીચેના ભાગમાં કૃષ્ણનો વાસ છે માટે સવારે ઊઠીને સૌથી પહેલા કરના દર્શન કરવા જોઈએ.

લક્ષ્મીની ગણતરી આંગળી વડે કરાય એટલે લક્ષ્મી કરાગ્રે રહે છે, કલમ બે આંગળી અને અંગુઠા વચ્ચે પકડવી પડે એટલે સરસ્વતીનો નિવાસ કરમધ્યે લેખાય અને કરની બધી હિલચાલનો આધાર કાંડા પર રહે છે એટલે જગતનો નાથ કરમૂલમાં રહે છે એવું અર્થઘટન પણ કરવામાં આવે છે. અપના હાથ જગન્નાથ અર્થાત્ ‘આપણો હાથ જ આપણો ભગવાન છે’ એ કહેવત જેવો જ ધ્વનિ આ શ્લોકમાંથી ઉપસે છે.]

88. કર્તા કારયિતા ચૈવ પ્રેરકશ્ચ અનુમોદકઃ।
સુકૃતે દુષ્કૃતે ચાપિ ચત્વારઃ સમભાગિનઃ॥

[કોઈ કામ ભલે સારું હોય કે ખરાબ પણ તે કામ કરનાર, તે કામ કરાવનાર, તે કામની પ્રેરણા આપનાર અને તે કામનું સમર્થન કરનાર એ ચારે જણ તે કામના સરખા ભાગીદાર ગણાય.]

89. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચના।
મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સઙ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ॥

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાનનો ઉપદેશ: તારો અધિકાર ફક્ત કર્મ કરવા પૂરતો છે. ફળ પર કદાપિ નહિ. એટલે તારું મન તું કર્મના ફળ પર ક્યારેય કેન્દ્રિત કરીશ નહિ. અને કદી કર્મ ન કરવામાં પણ આસક્તિ રાખીશ નહિ.]

90. કસ્યૈકાન્તં સુખમ્ ઉપનતં દુઃખમ્ એકાન્તતો વા।
નીચૈર્ ગચ્છતિ ઉપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ॥

[કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યમાં આ તત્ત્વજ્ઞાન પીરસાયું છે: કોને જીવનમાં સતત સુખ મળે કે સતત દુઃખ મળે છે ? ચક્રાકારે ફરતી વસ્તુમાં જેમ ઉપરનો ભાગ નીચેના ભાગનું સ્થાન લે અને નીચેનો ભાગ ઉપરના ભાગનું સ્થાન લે તેમ સુખ અને દુઃખ એક બીજાના સ્થાને સતત આવતા જ રહે છે.]

91. કાકઃ કૃષ્ણઃ પિકઃ કૃષ્ણઃ કો ભેદઃ પિકાકાયોઃ।
વસન્તસમયે પ્રાપ્તે કાકઃ કાકઃ પિકઃ પિકઃ॥

[કાગડો કાળો હોય છે, કોયલ પણ કાળી હોય છે. બન્ને વચ્ચે ફરક શું છે? વસંત ઋતુ આવે કાગડાનું કાગડાપણું અને કોયલનું કોયલપણું આપમેળે પરબાઈ આવે છે.]

92. કાકચેષ્ટા વકોધ્યાનં શ્વાનનિદ્રા તથૈવ ચ।
અલ્પહારી ગૃહત્યાગી વિદ્યાર્થી પંચલક્ષણમ્॥

[સાચા વિદ્યાર્થીના આ પાંચ લક્ષણ છે: કાગડા જેવી ચકોર નજર, બગલા જેવું પાકું ધ્યાન, શ્વાન જેવી અલ્પ નિદ્રા, ઓછો આહાર અને ઘરની માયાનો ત્યાગ.]

93. કાકસ્ય કતિ દન્તા વા મેષસ્યાણ્ડે કિયત્પલમ્।
ગદર્ભે કતિ રોમાણિ વ્યર્થૈષા વિચારણા॥

[કાગડાની ચાંચમાં દાંત કેટલા છે ? દેડકાએ ઈંડા કેટલા મૂક્યા છે ? ગધેડાના શરીર પર વાળ કેટલા છે ? એવી તદ્દન વ્યર્થ ગણતરીઓ કર્યા કરવાનો કોઈ મતલબ નથી.]

94. કાન્તાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનં ઋણસ્ય શેષં કુનૃપસ્ય સેવા।
દારિદ્ર્યભાવાદ્ વિમુખં ચ મિત્રં વિનાગ્નિના પશ્વ દહન્તિ કાયમ્॥

[પ્રિય વ્યક્તિનો વિયોગ, સ્વજન પાસેથી મળેલું અપમાન, ચૂકવવું બાકી રહેતું દેવું, ખરાબ માલિકની નોકરી અને ગરીબાઈના કારણે મિત્ર ખોઈ બેસવો એ પાંચ વસ્તુ એવી છે કે જે તમને અગ્નિ વિના સતત બાળતી રહે.]

95. કાન્પૃચ્છામઃ સુરાઃ સ્વર્ગે નિવસામો વયં ભુવિ।
કિં વા કાવ્યરસઃ સ્વાદુઃ કિંવા સ્વાદીયસિ સુધા॥

[પૂછવું કોને ? દેવ બધા સ્વર્ગમાં છે અને અમે ધરતી પર. અમારે માત્ર એટલું જાણવું છે કે વધુ સ્વાદમય શું છે ? કાવ્યરસ કે અમૃત ?]

96. કાર્યાથીર્ ભજતે લોકઃ યાવત્કાર્યમ્ ન સિધ્યતિ।
ઉત્તીર્ણે ચ પરે પારે નૌકાયા કિં પ્રયોજનમ્॥

[જ્યાં સુધી ધારેલું કામ નીકળી ન જાય ત્યાં સુધી માણસ બીજાને ભજે છે. એક વખત નદી પાર ઉતરી ગયા પછી હોડકું શું કામ આવે ?]

97. કાર્યેષુ મન્ત્રી કરણેષુ દાસી ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્ભા।
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી માર્યા ચ ષાઙ્ગુણ્યવતીહ દુર્લભા॥

[મહત્વના કામમાં મદદનીશ, ઘરના કામમાં નોકરાણી, ભોજન કરાવવામાં માતા, સહશયનમાં અપ્સરા, ધર્મની બાબતમાં સહધર્મિણી અને ધરતી જેટલી ક્ષમાશીલ આ છ ગુણ ધરાવતી પત્ની મળવી દુર્લભ છે.]

98. કાલે મૃદુર્ યો ભવતિ કાલે ભવતિ દારુણઃ।
સ વૈ સુખમ્ અવાપ્નોતિ લોકેઽમુષ્મિન્નૈ હૈવ ચ॥

[જે માણસ સમય આવ્યે મૃદુ બની શકે અને સમય આવ્યે આક્રો બની શકે તે જ આ લોકમાં સુખી થઈ શકે.]

99. કાલો વા કારણં રાજઃ રાજા વા કાલકારણં।
ઈતિ તે સંશયો મા ભૂત્ રાજા કાલસ્ય કારણમ્॥

[સૂચિત અર્થઃ તમે જે કંઈ છો તે સંજોગોને કારણે છો કે તમારી આજુબાજુ જે સંજોગો છે તે તમારે કારણે છે એવી કોઈ શંકા મનમાં રાખશો નહિ. તમારા સંજોગો તમારા કારણે જ છે. તમે જ તેના સ્વામી છો. સમયના કારણે રાજ નથી રાજના કારણે સમય છે.]

100. કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ્।
વ્યસનેન તુ મૂર્ખાણાં નિદ્રયા કલહેન વા॥

[બુદ્ધિમાન માણસનો સમય કાવ્ય, સાહિત્ય ને શાસ્ત્રની ચર્ચામાં પસાર થાય છે. જ્યારે મૂર્ખ માણસ વ્યસનના સેવનમાં, ઊંઘવામાં કે ઝગડા કરવામાં પોતાનો સમય વેડફે છે.]

101. કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્ર રમ્યં શકુન્તલા।
તત્રાપિ ચ ચતુર્થોઽઙ્કો તત્ર ક્ષોકચતુષ્ઠયમ્॥

[બધા કાવ્યોમાં નાટક સૌથી સરસ ગણાય, બધા નાટકમાં અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ નાટક વધુ સરસ છે. શાકુંતલમ્માં તેનો ચોથો અંક સૌથી સરસ છે અને ચોથા અંકમાં તેના ચાર શ્લોક સૌથી સરસ છે.]

102. કિં વાસસા इत्यत्र विचारणीयं वासः प्रधानं खलु योग्यतायै।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां दिगम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः॥

[કપડાંથી શું થાય એ વિચારવા જેવી વાત છે. યોગ્યતા માપવાનું સૌથી મહત્વું સાધન કપડા છે. વિષ્ણુનું સુંદર પીતામ્બર જોઈ રત્નાકરે પોતાની પુત્રી તેને આપી જ્યારે દિગમ્બર શિવજીને જોઈને ઝેરનો કટોરો ધર્યો !]

103. किम् अशक्यं बुद्धिमतां किम् असाध्यं निश्चयं दृढं दधताम्।
किम् अशक्यं प्रियवचसां किम् अलभ्यंम् इहोद्यमस्थानाम्॥

[જેમની પાસે બુદ્ધિ છે તેમના માટે કશું અશક્ય નથી. જેમનો નિશ્ચય દ્રઢ છે તેમના માટે કશું અસાધ્ય નથી. જેમની વાણી મીઠી છે તેઓ કોઈ પણ કામ કરાવી શકે છે. જેઓ ઉદ્યમશીલ છે તેમના માટે કોઈ વસ્તુ અલભ્ય નથી.]

104. कुलस्यार्थे त्यजेदेकम् गाम्स्वार्थे कुलमृत्यजेत्।
गामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीम् त्यजेत्॥

[મનુસ્મૃતિ અનુસાર કુળના ભલા માટે એકાદ વ્યક્તિને ત્યજવી, ગામના ભલા માટે કુળને ત્યજવું, જનપદ એટલે કે મોટા વિસ્તારના ભલા માટે ગામને ત્યજવું અને આત્માના ઉદ્ધાર માટે સમગ્ર પૃથ્વી ત્યજવી ઈચ્છનીય છે.]

105. कुसुमं वर्णसंपन्नंगन्धहीनं न शोभते।
न शोभते क्रियाहीनं मधुरं वचनं तथा॥

[પુષ્પ રંગમાં ભલે ગમે તેટલું સારું હોય પણ સુગંધ વિનાનું હોય તો તે શોભે નહિ. તે જ રીતે જેને અમલમાં ન મૂકવાના હોય તેવા મીઠા વચનો શોભતા નથી.]

106. कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं तथा।
गतस्य शोचना नास्ति ह्येतद् वेदविदां मतम्॥

[જે કામ થઈ ગયું તે થઈ ગયું. તે કામ નથી થયું એવું થઈ શકતું નથી. જેમકે કોઈનું મરણ થઈ જાય તે થઈ જાય. તેને પાછું પલટાવી શકાય નહિ. એટલે જ વેદના જાણકારોનો મત છે કે વીતી ગયેલી વાતનો શોક કરવો ન જોઈએ.]

107. कृपणेन समो दाता न भूतो न भविष्यति।
अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति॥

[કૃપણ જેટલો મોટો દાનવીર આ જગતમાં થયો નથી અને થશે નહિ કેમકે કૃપણ પોતાનું બધું ધન આખી જિંદગી સુધી હાથથી સ્પર્શ પણ કર્યા વિના સાચવી રાખીને બીજાને આપી દે છે.]

108. કેયૂરાણિ ન ભૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોજ્વલા:

ન સ્નાનં ન વિલેપનં ન કુસુમં નાલંકૃતા મૂર્ધજાઃ।
વાણ્યેકા સમલંકરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે
ક્ષીયન્તે ખલુ ભૂષણાનિ સતતં વાગ્ભૂષણં ભૂષણમ્॥

[માણસ શોભે શેનાથી ? હાથમાં પહેરેલા સુંદર બાજુબંધથી ? ગળામાં પહેરેલા ચંદ્રસમા ઊજળા હારથી ? સ્નાનથી મળતી સ્વચ્છતાથી ? દેહ પર લગાડેલા વિલેપનથી ? પુષ્પોથી ? વાળની સરસ ગૂંથણીથી ? હા, શોભાની આ બધી ચીજો જરૂર સારી લાગે છે પણ તેનાથી અનેકગણી ચડિયાતી શોભા તેના મુખમાંથી નીકળતી સંસ્કારી વાણીની છે. સંસ્કારપૂર્ણ વાણીની શોભા પાસે અન્ય બધી શોભા ઝાખી પડી જાય છે.]

109. કો ન યાતિ વશં લોકે મુખે પિણ્ડેન પૂરિતઃ।

મૃદઙ્ગો મુખલેપેન કરોતિ મધુરધ્વનિમ્॥

[‘ખવડાવો’ તો કોણ તમારા વશમાં ન આવે ? મૃદંગના મોઢે લેપ કરો તો તેમાંથી પણ મધુર અવાજ આવવો શરૂ થઈ જાય છે.]

110. કો હિ ભારઃ સમર્થાનાં કિમ્ દૂરં વ્યવસાયિનામ્।

કો વિદેશઃ સવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્॥

[તાકાતવર માણસને ભાર ઉપાડવો ભારે ન પડે. ધંધો કરતો હોય તેને કોઈ સ્થળ દૂર ન લાગે. જેની પાસે વિદ્યા હોય તેને દેશ કે પરદેશ સરખાં જ લાગે. જે સરસ મીઠી વાતો કરે તેને કોઈ પારકું ન રહે.]

111. ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ॥

[ભગવત ગીતાના આ શ્લોકમાં ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશ આપતા સમજાવે છે કે ક્રોધથી ભાન ભૂલી જવાય છે. ભાન ભૂલેલા માણસને યાદ રાખવા જેવી વાતો યાદ આવતી નથી. આ વિસ્મૃતિને કારણે મગજ કામ કરતું નથી અને જેનું મગજ કામ ન કરે તેનું સાવ ધનોત્પન્નોત નીકળી જાય છે.]

112. કઃ કાલઃ કાનિ મિત્રાણિ કો દેશઃ કો વ્યયાગમૌ।

કસ્યાહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્ત્યં પુનઃ પુનઃ॥

[અત્યારે સંજોગો કેવા છે, કોણ મારા મિત્રો છે, હું ક્યા વિસ્તારમાં રહું છું, મારી આવક અને ખર્ચ કેટલા છે, હું કોણ છું, અને મારી શક્તિ કેટલી છે - આ છ બાબતો દરેક માણસે ફરી ફરી જોતાં રહેવું જોઈએ.]

ખ

113. खद्योतो द्योतते तावद् यवन्नोदयते शशी।
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमाः॥

[જ્યાં સુધી ચંદ્રમા ઊગતો નથી ત્યાં સુધી આગિયો ચમકે છે. એક વખત સૂરજ ઊગે પછી ન તો ચંદ્રનો કોઈ ભાવ પૂછે કે ન તો આગિયાનો કોઈ પત્તો લાગે છે.]

114. खलः करोति दुर्वृत्तं नूनं फलति साधुषु।
दशाननोऽहरत् सीतां बन्धनं तु महोदधेः॥

[એવું ઘણી વખત બને છે કે કોઈ ખરાબ માણસ ખોટું કામ કરે પણ તેનું ખરાબ પરિણામ સારા માણસે વેઠવું પડે. દશ માથાવાળો રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો પણ બંધન સમુદ્રને વેઠવાનો વારો આવ્યો.]

ગ

115. गहना कर्मणो गतिः।

[કર્મની ગતિ ગહન છે. સમજી શકાતી નથી.]

116. गुणवज्जनसंसर्गात् याति नीचोऽपि गौरवम्।
पुष्पमालाप्रसङ्गेन सूत्रम् शिरसिधार्यते॥

[ગુણવાન માણસોના સંસર્ગમાં રહેવાથી ઓછી લાયકાતવાળા માણસોને પણ ગૌરવ મળી જાય છે. પુષ્પમાળામાં રહેવાને કારણે સાધારણ દોરાને પણ ગળામાં માનભર્યું સ્થાન મળે છે.]

117. गुणाः पूजास्थानम् गुणिषु, न च वयं, न च लिंगं।

[ભવભૂતિકૃત ઉત્તરરામચરિતમાં આ કથન છે: ગુણવાન માણસોની પૂજા તેની વય કે લિંગના આધાર પર નહિ પણ તેના ગુણ જોઈને કરાય છે.]

118. गुणैरुत्तमतांयाति नोच्चैरासनसंस्थितः।
प्रासादशिखरस्थोपि काकः किं गरुडायते॥

[કોઈ પણ માણસની લાયકાત તે કયા સ્થાને બિરાજે છે તેના પરથી નહિ પણ તેના ગુણો કેવાં છે તે આધારે જ અંકાય. કોઈ કાગડો ઊડીને ઊંચા મહેલના શિખર પર બેસી જાય એટલે તે ગરુડ થોડો થઈ જાય?

ધ

119. ઘટં ભિન્ધ્યાત્ પટં છિન્ધ્યાત્ કુર્યાદ્રાસભરોહણમ્।
યેન કેન પ્રકારેણ પ્રસિદ્ધઃ પુરુષો ભવેત્॥

[ઘરના વાસણ ફોડીને, પોતે પહેરેલા કપડાં ફાડીને, ગધેડા ઉપર સવારી કરીને કે એક યા બીજી કોઈ રીતે (પ્રસિદ્ધિ ભૂખ્યા) માણસો પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે જ.]

120. ઘૃષ્ટં ઘૃષ્ટં પુનરપિ પુનશ્ચન્દનં ચારુગન્ધમ્।
છિન્નં છિન્નં પુનરપિ પુનઃ સ્વાદુ ચૈવેક્ષુકાણ્ડમ્।
દગ્ધં દગ્ધં પુનરપિ પુનઃ કાશ્વનં કાન્તવર્ણમ્।
પ્રાણાન્તેઽપિ હિ પ્રકૃતિવિકૃતિર્જાયતે નોત્તમાનામ્॥

[ચંદનને ગમે તેટલી વાર ઘસો પણ તે દરેક વખતે મનોહર સુગંધ જ આપશે. શેરડીમાં ગમે તેટલાં કાપા મૂકો પણ દરેક વખતે તેનો રસ મીઠો ને મીઠો જ રહેશે, સોનાને ચાહે તેટલી વાર તપાવો પણ તેનો સોનેરી રંગ ઝાંખો પડશે નહિ. જે ઉત્તમ પ્રકૃતિ ધરાવતા હોય તેઓ મરી જાય પણ કદી પોતાની ઉત્તમ પ્રકૃતિને ન છોડે.]

ય

121. ચક્રવત્પરિવર્તન્તે દુઃખાનિ ચ સુખાનિ ચ।
નીચૈર્ગચ્છત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિક્રમેણ॥

[સુખ અને દુઃખ વારાફરતી આવ્યા જ કરે છે. ગોળ ગોળ ફરતા ચક્રોળમાં જેમ જે નીચે હોય તે ઉપર આવે અને જે ઉપર હોય તે નીચે જાય તેવું જ સુખદુઃખનું છે. એ ચક્ર ચાલતું જ રહે છે.]

122. ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ।

[ચાલતા રહો, ચાલતા રહો, ચાલતા રહેવામાં જ કલ્યાણ છે. ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ સૂત્રના મૂળ પાંચ સુંદર શ્લોક આ પ્રમાણે હોવાનું મનાય છે:

૧-ૐ નાના શ્રાન્તાય શ્રીરસ્તિ, ઇતિ રોહિત શુશ્રુમા।
પાપો નૃષદ્વરો જન, ઇન્દ્ર ઇચ્છરતઃ સખા। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ॥

૨- પુષ્પિણ્યૌ ચરતો જંઘે, ભૂષ્ણુરાત્મા ફલગ્રહિઃ।
શેરેઽસ્યસવેર્ પાપ્માનઃ શ્રમેણ પ્રપથે હતાઃ। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ॥

૩- આસ્તે ભગ આસીનસ્ય, ઋધ્વર્સ્તિષ્ઠિતિ તિષ્ઠતઃ।
શેતે નિપદ્યમાનસ્ય, ચરાતિ ચરતો ભગઃ। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ॥

૪- કલિઃ શયાનો ભવતિ, સંજિહાનસ્તુ દ્વાપરઃ।
ઉત્તિષ્ઠૈસ્ત્રેતાભવતિ, કૃતં સંપદ્યતે ચરન્। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ॥

૫- ચરન્ વૈ મધુ વિન્દતિ, ચરન્ સ્વાદુમુદુમ્બરમ્।
સૂયર્સ્યપશ્ય શ્રેમાણં યોર્ન તન્દ્રયતે ચરન્। ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ॥]

123. ચિન્તનીયા હિ વિપદાં આદાવેવ પ્રતિક્રિયા।
ન કૂપખનનં યુક્તં પ્રદીપ્તે વાન્હિના ગૃહે॥

[સંકટ આવે તે પહેલા જ તેનો ઈલાજ વિચારી રાખવો જોઈએ. આગ લાગે પછી કૂવો ખોદવા ન બેસાય.]

૬

124. દ્વિન્નોઽપિ રોહતિ તરુઃ ક્ષીણોઽપ્યુપચીયતે પુનશ્ચન્દ્રઃ।
ઇતિ વિમૃશન્તઃ સન્તઃ સન્તપ્યન્તે ન વિપ્લુતા લોકે॥

[ભર્તુહરિના નીતિશતકનો આ શ્લોક છેઃ વૃક્ષને કાપો તો તે ફરી ફરી વધે છે. ચંદ્ર ક્ષીણ થયા પછી પાછો વધતો જાય છે. આ બધી વાત યાદ રાખી સંત માણસો દુઃખમાં પણ સંતાપ પામતા નથી.]

૭-૩

125. જયન્તુ તે સુકૃતિનો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ।
નાસ્તિ ણ્ણાં યશઃ કાયે જરામરણજં ભયમ્॥

[સુંદર કૃતિઓ રચનારા, ઉરના ઊંડા ભાવને શબ્દમાં ઉતારી રસ સિદ્ધ કરનારા, કવિઓ પણ જેને ઉત્તમ ગણે એવા મહાકવિઓનો જય હો. તેમની કીર્તિરૂપી કાયાને વૃદ્ધાવસ્થા કે મરણનો કોઈ ભય નથી]

126. જલે તૈલં ખલે ગુહ્યાં પાત્રે દાનં મનાગપિ।
પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ વિસ્તાર વસ્તુશક્તિઃ॥

[ઘણી બાબતો તેના મૂળભૂત ગુણધર્મને કારણે આપમેળે વિસ્તાર પામે છે. જેમકે પાણીની ઉપર નાખેલું તેલ, દુષ્ટ માણસને કહેવામાં આવેલી ખાનગી વાત, સુપાત્રને આપેલું નાનું સરખું દાન, ડાહ્યા માણસને મળેલું જ્ઞાન આ બધું આપમેળે ફેલાયા કરે છે.]

127. જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ।
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ॥

[ભગવદ્ ગીતાનો ઉપદેશ: જે માણસ જન્મે છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. જેમનું મરણ થાય તેનો ફરી જન્મ થાય છે. આ વાતને કોઈ માણસ કોઈ કાળે ટાળી શકે નહિ. આવી અનિવાર્ય બાબતનો હરખશોક રાખવો ન જોઈએ.]

128. જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રાવૃત્તિઃ।
જાનામ્યધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિઃ॥

[મહાભારતમાં દુર્યોધન દ્વારા બોલાયેલું પ્રસિદ્ધ વાક્ય. એવું નથી કે ધર્મ શું છે, અધર્મ શું છે તેની મને ખબર નથી. પણ જાણવા છતાં હું ધર્મના માર્ગે કદમ મૂકી શકતો નથી અને અધર્મના માર્ગેથી પાછો હટી શકતો નથી.]

129. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્।

[આ જગતમાં દરેક જીવનું જીવન બીજા જીવને આધારે જ ચાલે છે.]

130. જ્યેષ્ઠત્વં જન્મના નૈવ ગુણૈઃ જ્યેષ્ઠત્વમુચ્યતે।
ગુણાત્ ગુરુત્વમાયાતિ દુર્ઘં દધિ ધૃતં ક્રમાત્॥

[મહાનપણું જન્મથી મળતું નથી. ધીમે ધીમે ગુણોના સંચય વડે મહાન થવાય છે. ધીનો જ દાખલો લો. ધી સીધું બનતું નથી. દૂધનું દહીં, છાશ, માખણ થયા પછી છેવટે ધી બને છે.]

૮-૬-૬-ણ-ત-થ

131. તત્ કર્મ યત્ ન બન્ધાય સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે।
આયાસાય અપરં કર્મ વિદ્યા અન્યા શિલ્પનૈપુણમ્॥

[વિષ્ણુપુરાણનું આ કથન છે. ભાવાર્થ છે કે જે કર્મ મનુષ્યને (ભવના)બંધનમાં ન બાંધે તે સાચું કર્મ છે. જે વિદ્યા (ભવના) બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવે તે સાચી વિદ્યા છે. બાકીના કર્મ તો માત્ર કષ્ટનું કારણ બને છે અને બાકીની વિદ્યા ફક્ત શોભાના ગાંઠીયા જેવી છે.]

132. તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દૂરે તદ્વન્તિકે।
તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્ય બાહ્યતઃ॥

(ઈશાવાસ્યોપનિષદ)

[પ્રભુ છે ભમતા ને છતાં સ્થિર
અનંત અંતરે ને સાવ નજીક
વ્યાપ્યા છે કણેકણની ભીતર
છતાં છે સર્વની બહાર સંપૂર્ણ]

133. તદેતત્ ક્ષન્તવ્યં જનનિ સકલોદ્ધારિણિ શિવે।
કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ॥

[દેવી અપરાધ ક્ષમાપના સ્તોત્રનો સુંદર શ્લોકઃ હે સર્વનો ઉદ્ધાર કરનારી કલ્યાણકારી દેવી મારા બધા અપરાધની ક્ષમા આપજે કેમકે ક્યારેક પુત્ર કુપુત્ર બને છે પણ માતા કદી કુમાતા બનતી નથી.]

134. તાવત્ ભયસ્ય ભેતવ્યં યાવત્ ભયં ન આગતમ્।
આગતં હિ ભયં વીક્ષ્ય પ્રહર્તવ્યં અશંકયા॥

[પંચતંત્રમાં અપાયેલી સોનેરી સલાહઃ જ્યાં સુધી ભય સામે ન આવે ત્યાં સુધી ભયથી ડરવું જોઈએ ને એનાથી દૂર રહેવું જોઈએ પણ એક વખત ભય ઉપસ્થિત થાય કે તુરંત અચકાયા વિના તેના પર પ્રહાર કરવો જોઈએ.]

135. તે હિ નો દિવસા ગતાઃ।

[તે દિવસો ગયા જ. ભગવાન રામનો વિષાદયોગ વર્ણવવા ભવભૂતિએ રામના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો.
ઉત્તરરામચરિતનો આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

જીવત્સુ તાતપાદેષુ નવે દારપરિગ્રહે ।
માતૃભિશ્ચિન્ત્યમાનાનાં તે હિ નો દિવસા ગતાઃ ॥ ૧૨ ॥

હું પિતાજીના ચરણમાં જીવતો હતો, નવા નવા લગ્ન થયા હતા. મારી માતાઓની સંભાળ રાખતો હતો. તે દિવસો ગયા જ. ભવભૂતિની આ કૃતિ અનેક રીતે અદ્ભુત છે. ભગવાન રામ માટે 'ચંડાળ' શબ્દ વાપરવાની હિમ્મત ભવભૂતિ જેવા કવિ જ કરી શકે. આ કૃતિમાં ભગવાન રામ સીતાત્યાગના પ્રસંગને પોતાના 'ચંડાલકર્મ' તરીકે વર્ણવે છે.]

**136. ત્યજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં પુત્રાશ્ચ દારાશ્ચ સજ્જનાશ્ચ।
તમર્થવન્તં પુનરાશ્રયન્તિ અર્થો હિ લોકે મનુષ્યસ્ય બન્ધુઃ॥**

[જ્યારે તમારી પાસે ધન ન હોય ત્યારે તમને તમારા મિત્ર, પુત્ર, પત્ની, નજીકના સગાવહાલા બધા છોડીને ચાલ્યા જાય છે. જો તમારી પાસે ધન આવે તો તેઓ તમારી પાસે પાછા આવે છે. આ જગતમાં તમારો સાચો સાથીદાર પૈસો જ છે.]

**137. ત્યજેત્ ક્ષુધાર્તાં જનની સ્વપુત્રં ક્ષાદેત્ ક્ષુધાર્તાં ભુજગી સ્વમણ્ડમ્।
બુભુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપં ક્ષીણા જના નિષ્કરૂણા ભવન્તિ॥**

[આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્યે સેંકડો વર્ષ પૂર્વે લખેલો જગતની કઠોર વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરતો આ શ્લોક આજે પણ એટલો જ આંખ ઉઘાડનારો છે: ભૂખના દુઃખની મારી જનેતાને ઘણી વખત પોતાનું સંતાન ત્યાગી દેવાની ફરજ પડે છે. ભૂખી થયેલી સાપણ પોતાના બચ્ચાઓને પણ ખાઈ જાય છે. ભૂખ્યો માણસ ક્યું પાપ ન કરે ? જે માણસની શક્તિ સાવ ખલાસ થઈ જાય તે નિશ્ચય દયાવિહોણો થઈ જાય.]

**138. ત્યજેદ્ ધર્મં દયાહીનં વિદ્યાહીનં ગુરું ત્યજેત્।
ત્યજેત્ ક્રોધમુર્ખીં ભાર્યાં નિઃસ્નેહાન્ બાન્ધવાંસ્ ત્યજેત્॥**

[જેમાં દયાને સ્થાન ન હોય તેવો ધર્મ છોડી દેવો જોઈએ. જેની પાસે વિદ્યા ન હોય તેવા ગુરુનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સદા ક્રોધ કરતી પત્નીને છોડવી જોઈએ અને આપણા માટે સ્નેહભાવ ન ધરાવતા ભાઈને વહેતો મૂકી દેવો જોઈએ.]

**139. ત્રિયાચરિત્રં પુરુષસ્ય ભગ્યાં।
દૈવો ન જાનાતિ કુતો નરમ્॥**

[સ્ત્રીના બાહ્ય વર્તનની પાછળ અને પુરુષના ભાગ્યની અંદર શું છૂપાયેલું છે તે દેવો પણ જાણી શકતા નથી તો સાધારણ માણસને તો ક્યાંથી ખબર પડે.]

૬

140. दर्शने स्पर्शणे वापि श्रवणे भाषणेऽपि वा।
यत्र द्रवत्यन्तरङ्गं स स्नेह इति कथ्यते॥

[જેના દર્શન કરવાથી, જેનો સ્પર્શ થવાથી, જેનું બોલેલું સાંભળતા કે જેને કૈંક કહેવા જતાં તમારું હૃદય ઓગળવા લાગે ત્યારે સમજવું કે તમને તેના માટે સ્નેહના અંકુર ફૂટી ગયા છે.]

141. दाता लघुर् अपि सेव्यो भवति न कृपणो महान् अपि समृद्ध्या।
कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः॥

[દાતા ગમે તેટલો નાનો હોય તો પણ માનને લાયક ગણાય. કૃપણ માણસ ગમે તેટલો સમૃદ્ધ હોય છતાં નકામો ગણાય. કુવો નાનો હોવા છતાં પીવા માટે મીઠું પાણી આપે છે. દરિયા પાસે ક્યારે ખૂટે નહિ તેટલો પાણીનો ભંડાર છે પણ તરસ્યાને તે ભંડાર શું કામનો ?]

142. दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीय गतिर्भवति॥

[ભર્તુહરિનું આ કથન છે: દાન, ભોગ અને નાશ એ ત્રણ માર્ગે જ ધન જઈ શકે છે. જે માણસ દાન ન આપે કે ઉપભોગ ન કરે તેનું ધન ત્રીજા માર્ગે જાય છે એટલે કે નાશ પામે છે.]

143. दुर्जनः परिहर्तव्यः विद्यया अलङ्कृतोऽपि सन्।
मणिना भूषितः सर्पः किम् असौ न भयङ्करः॥

[દુર્જન માણસ પાસે વિદ્યા ને જ્ઞાનનો ભંડાર હોય તો પણ તેનાથી દૂર રહેવું. નાગની ફેણ પર મણિ હોય એટલે તે કંઈ ઓછો ભયંકર થઈ જતો નથી.]

144. दुर्जनः प्रियवादीति नैतद्विश्वासकारणम्।
मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम्॥

[દુર્જન માણસ મીઠી મીઠી વાત કરે એટલે તેના પર ભરોસો મૂકી ન દેવાય કેમકે તેની જીભ પર ભલે મધ પાથરેલું હોય પણ તેના દિલમાં નકરું ઝેર જ ભરેલું હોય છે.]

145. दुर्जनस्य च सर्पस्य वरं सर्पो न दुर्जनः।
सर्पो दशति कालेन दुर्जनस् तु पदे पदे

[દુર્જન અને સર્પ એ બન્નેમાં સર્પ વધુ સારો કેમકે સર્પ તો ક્યારેક દંશ આપે પણ દુર્જન ડગલે પગલે ડંખ્યા જ કરે.]

146. दुर्जनेन समं सख्यं द्वेषश्चापि न कारयेत्।
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्॥

[દુર્જનો સાથે દોસ્તી કે દુશ્મની કંઈ ન કરાય. કોલસો ગરમ થાય તો હાથ દઝાડે અને ઠંડો થાય તો હાથ કાળા કરે.]

147. दुर्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम्।
बलं मूर्खस्य मौनित्वं, चौराणाम् अनृतम् बलम्॥

[દુબળા માણસનું બળ રાજા છે. બાળકોનું બળ રૂદન છે. મુર્ખ માણસનું બળ મૌન છે અને જુદાણું ચોરનું બળ છે.]

148. दुष्टस्य दण्डः स्वजनस्य पूजा
न्यायेन कोशस्य हि वर्धनं च।
अपक्षपातः निजराष्ट्ररक्षा
पञ्चैव धर्माः कथिताः नृपाणाम्॥

[આદર્શ રાજાની પાંચ ફરજ છે. દુષ્ટ માણસોને દંડ આપવો, પોતાના માણસોની કદર કરવી, ન્યાયપૂર્વક રાજકોષને વધુ સમૃદ્ધ બનાવવો, નિષ્પક્ષપાત વહિવટ ચલાવવો અને પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવું.]

149. दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः।
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः॥

[પત્ની દુષ્ટ હોય, મિત્ર ધુતારો હોય, નોકર સામું મોઢે સંભળાવનારો હોય અને સાપવાળા ઘરમાં રાત રહેવાનું હોય તો આપણો ઘડોલાડવો થઈ જ જવાનો એ વાત સો ટકા સાચી માનજો.]

150. दूरस्थाः पर्वताः रम्याः वेश्याः च मुखमण्डने।
युध्यस्य तु कथा रम्या त्रीणि रम्याणि दूरतः॥

[ડુંગર દૂરથી રળીયામણા લાગે. વારાંગનાનું મુખ આઘેથી સારું દેખાય. લડાઈની વાતો ફક્ત સાંભળવામાં સારી લાગે. આ ત્રણેય આઘા સારા બાકી તેમનો અનુભવ લેવા જઈએ તો ખોખરા થઈ જઈએ.]

151. दूरस्थोऽपि न दूरस्थो यो यस्य मनसि स्थितः।
यो यस्य हृदये नास्ति समीपस्थोऽपि दूरतः॥

[ચાણક્યે સરળ ભાષામાં કહેલું સનાતન સત્યઃ જેનું સ્થાન આપણાં હૈયામાં અવિચળ હોય તે ભલે ગમે તેટલો દૂર હોય પણ તે કદી દૂર હોતો નથી. જેને માટે આપણા હૈયામાં કોઈ સ્થાન નથી તે ભલે આપણી સામે ઊભો હોય પણ તે દૂરનો દૂર જ રહે છે.]

152. दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतं वदेद्वाचं मनः पूतं समाचरेत्॥

[આ પણ ચાણક્યનો ઉપદેશ છે: જીવનમાં દરેક પગલું જોઈ જોઈને મૂકવું. પાણી પીવું હોય તો ગાળીને પીવું. જે કંઈ બોલીએ તે સાચું છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને બોલવું અને જીવનમાં જે કંઈ કામ કરીએ તે આપણા મનને પૂછીને કરવા કે હું જે કંઈ કરું છું તે બરાબર છે કે નહિ.]

ધ

153. धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासङ्ग्रहणेषु च।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जस्सुखी भवेत्॥

[ધનધાન્ય ભેગા કરવામાં, વિદ્યાપ્રાપ્તિમાં, જમવામાં અને વ્યાવહારિક બાબતોમાં જે માણસ ખોટી શરમ છોડી દે તે સુખી થાય.]

154. धर्मो रक्षति रक्षितः।

[જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે તેનું ધર્મ રક્ષણ કરે છે.]

155. धिक् तस्य जन्म यो लोके पित्रा विज्ञायते नरः।

[જે માણસ પોતાના કાર્યના લીધે નહિ પણ પિતાના નામને લીધે જાણીતો બને છે તેનો જન્મ વૃથા છે.]

દાદીની પ્રસાદી-૨

જેમ આજે આપણી માતૃભાષા ગુજરાતી છે તેમ એક સમયે આપણા પૂર્વજોની માતૃભાષા સંસ્કૃત હતી. એ રીતે જોતાં સંસ્કૃત ભાષા આપણી દાદીભાષા કહેવાય. આ દાદીભાષા પાસે તો જ્ઞાનનો ક્યારે ખૂટે નહિ તેટલો વિશાળ ખજાનો છે. આ અખૂટ ભંડારમાંથી માત્ર ચપટીક પ્રસાદી અહીં રજૂ કરી છે. આ પ્રસાદીને સુપાચ્ય બનાવવા પ્રત્યેક કંડિકાની સાથે સાથે તેના ગુજરાતીમાં ભાવાર્થનું અનુપાન પણ રજૂ કરાયું છે.

આ પ્રસાદીને બે ભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવી છે. અત્રે બીજો ભાગ રજૂ કરાયો છે. બીજા

વિભાગમાં 'ન' થી 'જ' સુધીના અક્ષરથી શરૂ થતી પ્રસાદી અપાઈ છે. જ્યારે પ્રથમ ભાગમાં પ્રાર્થનાઓ તથા 'અ' થી 'અઃ' સુધી અને 'ક' થી 'ધ' સુધીના અક્ષરથી શરૂ થતી પ્રસાદી છે. પ્રથમ વિભાગમાં જવા માટે નીચેની લિન્ક ક્લિક કરો:

ન

156. ન અભિષેકો ન સંસ્કારઃ સિંહસ્ય ક્રિયતે વને।
વિક્રમાર્જિતસત્ત્વસ્ય સ્વયમેવ મૃગેન્દ્રતા॥

[વનમાં સિંહનો કોઈ વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરતું નથી. સિંહ સ્વપરાક્રમ વડે જ પોતાને મૃગેન્દ્ર તરીકે પૂરવાર કરે છે.]

157. ન કશ્ચિત્ કસ્યચિત્ મિત્રં ન કશ્ચિત્ કસ્યચિત્ રિપુઃ।
કારણેનૈવ જાયન્તે મિત્રાણિ રિપવોઽપિ વા॥

[અમસ્તા અમસ્તા કોઈ કોઈના મિત્ર કે શત્રુ થઈ જતાં નથી. જ્યારે કોઈ કારણ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જ મિત્ર કે શત્રુનો ઉદ્ભવ થાય છે.]

158. ન કાલસ્ય પ્રિયઃ કશ્ચિન્ન દ્વેષ્યોઽપિ કપીશ્વર।
કાલઃ કાલયતે સર્વાન્સર્વઃ કાલેન બદ્ધયતે॥

[કાળને માટે કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી. કાળ બધાને ખાઈ જાય છે. બધા લોકો કાળના બંધનમાં બંધાયેલા છે.]

159. ન ચ વિદ્યાસમો બન્ધુઃ ન ચ વ્યાધિસમો રિપુઃ।
ન ચાપત્યસમો સ્નેહઃ ન ચ ધર્મો દયાપરઃ॥

[વિદ્યા સમાન કોઈ બંધુ નથી. શિંતા જેવો કોઈ દુશ્મન નથી. સંતાનપ્રેમ સમો કોઈ સ્નેહ નથી. દયાથી ઊંચો કોઈ ધર્મ નથી.]

160. ન ચોરહાર્યં ન ચ રાજહાર્યં ન ભ્રાતૃભાજ્યં ન ચ ભારકારી।
વ્યયે કૃતે વર્ધત એવ નિત્યં વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનમ્॥

[બધા પ્રકારના ધનમાં વિદ્યારૂપી ધન સૌથી ચડે કેમકે ચોર તેની ચોરી કરી શકતા નથી, રાજા તે છીનવી શકતો નથી, ભાઈઓ તેમાંથી પોતાનો ભાઈભાગ પડાવી શકતા નથી, તે બોજરૂપ બનતું નથી, તે વાપરવાથી તે વધે છે અને તેનો કદી નાશ થતો નથી.]

161. ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ।
હવિષા કૃષ્ણમઝ્મેવ ભુય એવાભિવર્ધતે॥

[આપણી ઈચ્છાને આપણે ગમે તેટલી વખત સંતોષીએ પણ તેથી ઈચ્છા શાંત પડી જતી થતી નથી. યજ્ઞની અંદર આહુતિ હોમવાથી અગ્નિનું જોર વધે છે, ઘટતું નથી.]

162. ન જાયતે મિયતે વા કદાચિન્ નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે॥

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાને આપેલો બોધઃ આ આત્મા કોઈ પણ કાળમાં ન જન્મ લે છે ન મરણ પામે છે. ન તો તેનો ઉદ્ભવ કે ફરી ઉદ્ભવ થાય છે. તે નિત્ય છે શાશ્વત છે પુરાતન છે. દેહ હણાઈ જાય છે. આત્મા હણાતો નથી.]

163. ન તુ અહં કામયે રાજ્યં ન સ્વર્ગં ન પુનર્ભવમ્।
કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણિનામ્ આર્તિનાશનમ્॥

[ભાગવત પુરાણમાં રાજા રન્તિદેવ આ શ્લોક કહે છે અને મહાભારતના દ્રોણપર્વમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. નથી ઈચ્છા મને રાજ્યની, નથી સ્વર્ગની કે નથી નવો જન્મ ધારણ કરવાની. મારી ઈચ્છા આ જગતના પ્રત્યેક દુઃખી-પીડિત પ્રાણીના દુઃખદર્દ દૂર કરવાની છે.]

164. ન દેવા દણ્ડમાદાય રક્ષન્તિ પશુપાલવત્।
યં તુ રક્ષિતુમિચ્છન્તિ બુદ્ધ્યા સંવિભજન્તિ તમ્॥

[ભરવાડને ઢોરનું રક્ષણ કરવું હોય તો તે હાથમાં લાકડી લઈ ઢોરને બચાવતા હોય છે. ભગવાન તમને ઢોરની કક્ષામાં મૂકતો નથી. એટલે જ્યારે તેને તમારું રક્ષણ કરવું હોય ત્યારે તે હાથમાં લાકડી લઈ બચાવવા આવતો નથી. એ તમને સદ્બુદ્ધિ આપે છે.]

165. ન દ્વૈર્યેણ વિના લક્ષ્મીર્ન શૌર્યેણ વિના જયઃ।
ન જ્ઞાનેન વિના મોક્ષો ન દાનેન વિના યશઃ॥

[ધીરજ ધર્યા વિના લક્ષ્મી ન મળે. શૂરવીરતા દાખવ્યા વિના જીત ન મળે. જ્ઞાન વિના મોક્ષ ન મળે. દાન કર્યા વિના જશ ન મળે.]

166. ન ભૂતપૂર્વં ન કદાપિ વાર્તા હેમ્નઃ કુરઙ્ગો ન કદાપિ દૃષ્ટઃ।
તથાપિ તૃષ્ણા રઘુનન્દનસ્ય વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધિઃ॥

[સોનાના હરણની વાત ન તો કદી કોઈએ સાંભળી હતી ન તો સોનાનું હરણ કોઈએ સગી આંખે જોયું હતું છતાં ભગવાન રામ જેવા પણ એ કાલ્પનિક હરણ પાછળ દોડ્યા. ખરેખર જ્યારે દુઃખના દહાડા આવવાના હોય ત્યારે આપણી બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે.]

167. ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ।

[અશક્ય વસ્તુ જે કદી થઈ નથી અને થશે નહિ.]

168. ન રાજ્યમ્ ન ચ રાજાઃ અસીત્ ન દણ્ડયો ન ચ દાણ્ડિકઃ ।
ધર્મેણૈવ પ્રજાઃ સર્વા રક્ષન્તિ સ્મઃ પરસ્પરમ્ ॥

[કાર્લ માર્ક્સે સામ્યવાદના સિદ્ધાંતો ઘડતી વખતે સામ્યવાદમાં છેવટના તબક્કે રાજ્યની તમામ સત્તા વિલીન થઈ જશે એવી જે કલ્પના ઘડી તેના પ્રેરણાદાતા હતા રશિયાના પ્રિન્સ કોપોટકીનના રાજ્યવિહીન સમાજરચનાના મૂળભૂત વિચારો. પણ પ્રિન્સ કોપોટકીન કહે તે પહેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક સદીઓ અગાઉ એ જ વાત વર્ણવાઈ ચૂકી છે. મહાભારતના શાંતિ પર્વના આ શ્લોકમાં બાણશૈયા પર સૂતેલા ભીષ્મ પિતામહ યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે ન કોઈ રાજ્ય હોવું જોઈએ કે ન કોઈ રાજા. ન કોઈ દંડ કે સજા કરનાર હોવું જોઈએ કે ન કોઈ દંડ કે સજા ભોગવનાર. ધર્મ (એટલે કે પોતાના કર્તવ્યના પાલન) વડે સર્વ પ્રજાએ એક બીજાનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે.]

169. ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ।

[ભગવદ્ ગીતામાં ભગવાનનો ઉપદેશઃ કલ્યાણકારી કામ કરનારની કોઈ દિવસ અવદશા થતી નથી.]

170. ન હિ કશ્ચિદ્ આચારઃ સર્વહિતઃ સંપ્રવર્તતે।

[જગતમાં એવો કોઈ સમાજ નિયમ હજી સુધી ઘડાયો નથી કે જેનાથી બધાને એક સરખો ફાયદો થાય.]

171. ન હિ કસ્ય પ્રિયઃ કો વા વિપ્રિયો વા જગત્ ત્રયે।
કાલે કાર્યવાશાત્ સર્વે ભવન્ત્ય્ એવાપ્રિયાઃ પ્રિયાઃ॥

[ત્રણે જગતમાં કોઈ કોઈનું વહાલું નથી કે નથી કોઈ કોઈનું દવલું. સમય અને સંયોગો અનુસાર સર્વે એક બીજાને ગમતા કે અણગમતા થાય છે.]

172. ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશમ્ પવિત્રમિહ વિદ્યતે।
તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધિઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ॥

[આ સંસારમાં જ્ઞાન જેટલી પવિત્ર ચીજ બીજી કોઈ નથી. કર્મયોગ વડે સંસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી સમયના વીતવા સાથે તે આત્મામાં સ્વયં પ્રગટ થાય છે.]

173. નમન્તિ ફલિનો વૃક્ષા નમન્તિ ગુણિનો જનાઃ।
શુષ્કકાષ્ઠશ્ચ મૂર્ખશ્ચ ન નમન્તિ કદાચન॥

[ફળ આવવાથી વૃક્ષો નીચા નમે છે. ગુણો પ્રાપ્ત થતાં માણસો બીજાને નમન કરતાં થાય છે. માત્ર સૂકા લાકડાં અને મૂર્ખ માણસો જ બીજાને નમન કરતાં નથી.]

174. નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં યાતિ લોકે।
જનપદહિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિવેન॥
ઈતિ મહતિ વિરોધે વિદ્યમાને સમાને।
નૃપતિજનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા॥

[રાજાનું હિત કરનારાએ સામાન્ય પ્રજાનો રોષ વહેરી લેવો પડે છે. સામાન્ય પ્રજાનું હિત કરવા જનારને રાજા રજા આપી દે છે. આમ બન્ને પ્રકારના વિરોધનો સામનો કરીને રાજા તથા પ્રજા બન્નેનું હિત કરી શકે તેવા અમલદાર મળવા દુર્લભ છે.]

175. નરસ્ય આભરણં રૂપં રૂપસ્ય આભરણં ગુણઃ।
ગુણસ્ય આભરણં જ્ઞાનં જ્ઞાનસ્ય આભરણં ક્ષમા॥

[માનવનું આભૂષણ રૂપ છે. રૂપનું આભૂષણ ગુણ છે. ગુણનું આભૂષણ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું આભૂષણ ક્ષમા છે.]

176. નરો વા કુંજરો વા।

[સત્યવક્તા યુધિષ્ઠિર દ્વારા બોલાયેલું પહેલું અને છેલ્લું અર્ધસત્ય. કોણ મરાયું એવા દ્રોણાચાર્યના પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ કહે છે: અશ્વસ્થામા મરાયો. કદાચ માનવી કદાચ હાથી. આના પરથી કોઈ પણ અસ્પષ્ટ વાત નરો વા કુંજરો વા તરીકે ઓળખાય છે.]

177. નાક્ષરં મંત્રરહીતં નમૂલંનૌષધિમ્।
અયોગ્ય પુરૂષં નાસ્તિ યોજકસ્તત્રદુર્લભઃ॥

[એવો કોઈ અક્ષર નથી કે જેમાં મંત્રશક્તિ ન હોય, વનસ્પતિનું એવું કોઈ મૂળીયું નથી કે જેમાં ઔષધશક્તિ ન હોય, એવો કોઈ માણસ નથી કે જે કોઈ કામનો ન હોય. પણ આ બધાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે તેવા માણસ મળવા દુર્લભ છે.]

178. નાસ્તિ માર્યાસમં કિઞ્ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય મેષજમ્॥

[દુઃખી-પીડિત પતિ માટે પત્નીથી વધુ સારું ઔષધ બીજું કોઈ નથી !]

179. નાસ્તિ વિદ્યા સમં ચક્ષુ નાસ્તિ સત્ય સમં તપઃ।
નાસ્તિ રાગ સમં દુઃખમ્ નાસ્તિ ત્યાગ સમં સુખમ્॥

[જ્ઞાન જેવા ચક્ષુ નથી, સત્ય સમાન કોઈ તપ નથી. મોહમાયા જેવું કોઈ દુઃખ નથી. ત્યાગ સમાન કોઈ સુખ નથી.]

180. નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો
ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેના
યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ
તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥

[કઠોપનિષદનો પાંચમો શ્લોકઃ આત્મસિદ્ધિ એટલે કે આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે મળે ? પ્રવચનો સાંભળવાથી ? બુદ્ધિના પેય લડાવવાથી ? અનેક વિદ્વાનો, સાધુ. સંતો પાસેથી બોધ મેળવવાથી ? ના. કોઈ કોઈને આત્મજ્ઞાન આપી શકતું નથી. આત્મા જ અરજી કરનારો છે અને આત્મા જ અરજી સ્વીકારનારો છે. જેનો આત્મા પોતાની અરજ સ્વીકારે ત્યાં આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે.]

181. નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ભવતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્।
અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ॥

[નિષ્ણાત માણસો નિંદા કરે કે વખાણ કરે, ધન-સંપત્તિ ટકે કે ચાલી જાય, મરણ હમણાં આવે કે પછી પણ ધૈર્યવાન માણસો ન્યાયના પંથથી વિચલિત થતા નથી.]

182. નિર્ધનસ્ય કુતઃ સુખમ્।

[નિર્ધન માણસને સુખ ક્યાંથી હોય.]

183. નિર્વિષેણાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા મહતિ ફણા।
વિષમસ્તુ ન ચાપ્યસ્તુ ફટાટોપો ભયંકરઃ॥

[પંચતંત્રનો આ બોધ છેઃ બિનઝેરી સાપે પણ સ્વરક્ષણ માટે મોટી ફેણ ફેલાવી રાખવી જોઈએ. સાપ ઝેરી હોય કે બિનઝેરી પણ ફેણનો ડર લોકોને લાગતો જ હોય છે.]

184. નેતિ નેતિ।

[આપણી ઉપનિષદોનો મત એવો છે કે ઈશ્વર શું છે, કેવો છે એ જાણવું લગભગ અશક્ય છે કેમકે માનવબુદ્ધિ, સમજણશક્તિ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી. તેના બદલે ઈશ્વર શું નથી એ પ્રમાણમાં સરળતાથી કહી શકાય એટલે ‘આ નહિ, આ નહિ’ એવા નકારાત્મક વચનો વડે તેના સુધી પહોંચવાની કોશિશ કરવી જોઈએ.]

185. નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ।
 ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ॥

[શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતોનો ખૂબ લોકપ્રિય શ્લોકઃ આત્માને શસ્ત્ર કાપી શકતા નથી. અગ્નિ બાળી શકતો નથી. જળ ઓગાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી.]

૫-૬

186. પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નદ્યઃ।
 પરોપકારાય દુહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાર્થમિદમ્ શરીરમ્॥

[પરોપકાર માટે વૃક્ષ ફળ આપે છે. પરોપકાર માટે નદી પાણી વહાવે છે. પરોપકાર માટે ગાય દૂધ આપે છે. આપણું શરીર પરોપકાર માટે જ બનેલું છે.]

187. પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે ભવન્તિ વૈ।
 વિસ્મરન્તીહ શિષ્ટત્વં સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે॥

[અન્યને ઉપદેશ આપતી વખતે નિયમપાલનની વાતો બધા કરે છે પણ એ નિયમપાલનની વાત જ્યારે પોતાના સ્વાર્થની વાત આવે ત્યાં હવામાં ઊડી જાય છે.]

188. પરોપદેશે પાંડિત્યં સર્વેષાં સુકરં નૃણામ્।
 ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં કસ્યચિત્ સુમહાત્મનઃ॥

[બીજાને ઉપદેશ દેવા માટે પોતાના ડહાપણનો ભંડાર ખોલવો એ બહુ સહેલી વાત છે. પરંતુ તે ઉપદેશ પર જાતે આચરણ કરી બતાવવું એ તો કોઈ મહાત્મા જ કરી શકે.]

189. પરોઽપિ હિતવાન્ બન્ધુઃ બન્ધુરપિ અહિતઃ પરઃ।
 અહિતો દેહજો વ્યાધિઃ હિતમ્ આરણ્યમૌષધમ્॥

[હિતોપદેશનો શ્લોક છે. પારકો માણસ આપણું હિત કરે તો તેને સગા ભાઈ જેવો ગણવો. સગો ભાઈ આપણું અહિત કરે તો પારકા જેવો ગણવો. આપણા દેહમાં રહેતો રોગ આપણો હોવા છતાં અહિત કરે છે. દૂર જંગલમાં રહેતું ઔષધ આપણું હિત કરે છે.]

190. પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્યતિ જલં યુષ્માસ્વપીતેષુ યા
નાદત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતાં સ્નેહેન યા પલ્લવમ્।
આદ્યે વઃ કુસુમપ્રસૂતિસમયે યસ્યા ભવત્યુત્સવઃ
સેયં યાતિ શકુંતલા પતિગૃહં સર્વૈરનુજ્ઞાયતામ્॥

(અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ - અંક ચોથો)

[કદી ન ચાખ્યું જળનું ટીપું
પૂર્ણ તૃપ્ત કર્યા વિના તમને
ગમતું છતાં ન ચૂંટતી કદી
પૂર્ણ તમારું કોમળ શાખેથી
ડાળે એક નવું ફૂલ બેસે તો
ઉત્સવ સમ હર્ષ જેના હૈયે
એ શકુંતલાને આપો અનુજ્ઞા
હે વૃક્ષો સૌ પતિગૃહે જવાની]

191. પિણ્ડે પિણ્ડે મતિર્ભિન્ના કુણ્ડે કુણ્ડે નવં પયઃ।
જાતૌ જાતૌ નવાચારાઃ નવા વાણી મુખે મુખે॥

[દરેક માણસ પોતાની રીતે વિચારે છે. દરેક કુંડમાં અલગ અલગ પ્રકારનું પાણી હોય છે. દરેક જાતના લોકના
રિવાજ જુદા હોય છે. દરેક માનવીના મોઢામાંથી અવનવી વાણી સાંભળવા મળે છે.]

192. પિબન્તિ નદ્યઃ સ્વયમ્ એવ ન અમ્ભઃ।
સ્વયં ન ખાદન્તિ ફલાનિ વૃક્ષાઃ॥
ન અદન્તિ સસ્યં ખલુ વારિવાહા।
પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ॥

[નદી પોતાનું પાણી પીતી નથી. વૃક્ષ પોતાના ફળ ખાતા નથી. ખેતરમાં થયેલા પાકના ઢગલા અનાજ ખાઈ
જતા નથી. સંત માણસોની સિદ્ધિ-સંપત્તિ પરોપકાર માટે જ હોય છે.]

193. પુરા કવીનાં ગણના પ્રસન્ગે કનિષ્ઠિકાધિતિષ્ઠિત કાલિદાસઃ।
અદ્યાપિ તત્તુલ્ય કવેરાભાવાત્ અનામિકા સાર્થવતી બભૂવ॥

[અગાઉ જ્યારે કવિ કેટલા તેની ગણતરી થતી ત્યારે સૌ પહેલું કાલિદાસનું નામ સૌથી નાની આગળી પર લેવાનું
હતું પણ પછી બીજી આગળી આગળ ગણતરી અટકી જતી હતી. હજુ સુધી કોઈ કવિ કાલિદાસની કક્ષાનો ન
જણાયો નથી તેથી એ આગળીનું ‘અનામિકા’ નામ સાર્થક બની ગયું છે.]

194. પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વં ન ચાપિ કાવ્યં નવમિત્યવદ્યમ્।
સન્તઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્ભજન્તે મૂઢઃ પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિઃ॥

[કાવિદાસ કૃત માલવિકાગ્નિમિત્રમૂનો આ શ્લોક છે. જે જુનું છે તે બધું સારું જ છે એવું માની ન લેવાય. કવિતા નવી હોય એટલે સારી જ હોય તેવું નથી. ડાહ્યા માણસો બરાબર ચકાસણી કર્યા પછી જ નિર્ણય પર આવે છે પણ મૂઢ માણસો બીજાની બુદ્ધિથી દોરવાય છે.]

195. પુસ્તકસ્થા તુ યા વિદ્યા પરહસ્તગતં ધનં।
કાર્યકાલે સમુત્પન્ને ન સા વિદ્યા ન તદ્ધનમ્॥

[ચોપડીમાં રહેલી વિદ્યા અને પાસકાના હાથમાં રહેલું આપણું ધન જ્યારે ખરી જરૂર પડે ત્યારે કંઈ કામમાં ન આવે એટલે તે હોય કે ન હોય બન્ને સરખું જ છે.]

196. પૃથ્વીવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમ્ અન્નમ્ સુભાષિતમ્।
મૂઢૈઃ પાષાણખણ્ડેષુ રત્નસંજ્ઞા પ્રદીયતે॥

[પૃથ્વી પર ત્રણ રત્ન છે: જળ, અન્ન અને સુભાષિત. પણ મૂઢ માણસો પથ્થરના ટૂકડાંને રત્નનું નામ આપે છે.]

197. પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકાપાતઃ।

[પહેલા કોળીયે જ માખી આવી !]

198. પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પમ્ સ્મરન્તઃ શિરસિ
નિહીતભારાઃ નારીકેલા નરાણામ્ દદતિ।
જલમનલ્પાત સ્વાદમાજિવીતાન્તમ્
નહી કૃતમુપકારં સાધવો વિસ્મરન્તિ॥

[નાણિયેરનું ઝાડ પોતાને અગાઉ પીવા મળેલું થોડું પાણી યાદ રાખે છે અને તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવી શિર પર ધારણ કરે છે. સજ્જન માણસો પોતા પર કોઈએ કરેલો ઉપકાર કદી ભૂલી જતાં નથી.]

199. પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનં।
તૃતીયે નાર્જિતં પુણ્યં ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ॥

[જીવનમાં વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ભણ્યા નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમના સમયમાં કમાયા નહિ, વાનપ્રસ્થાશ્રમના સમયે સમાજસેવા ન કરી તો ચોથા સંન્યસ્તાશ્રમમાં કઈ વસ્તુનો ત્યાગ કરશો ?]

200. પ્રારમ્ભ્યતે ન ખલુ વિઘ્ન ભયેન નીચૈઃ
પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્ન વિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ।

विघ्नैः पुनः पुनर् अपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारब्धम् उत्तम जना न परित्यजन्ति॥

[આ કામ કરવામાં મુશ્કેલી આવશે એવા ડરથી તુરં માણસો કામ શરૂ જ કરતા નથી. મધ્યમ કક્ષાના માણસો કામ તો શરૂ કરે છે પણ મુશ્કેલી આવે તો અધવચ્ચેથી છોડી દે છે. ઉત્તમ માણસો કામ શરૂ કરે છે અને જેટલી વાર મુશ્કેલી આવે તેટલી વાર તેનો મુકાબલો કરતા રહી તેને પૂરું કર્યા પછી જ છોડે છે.]

201. प्रियवाक्य प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
तस्मात् तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

[દરેક જીવને મીઠી વાણી વડે સંતોષ આપી શકાય છે માટે જીભ મીઠી રાખવી. મીઠા શબ્દો વાપરવામાં ગરીબાઈ શા માટે બતાવવી ?]

બ

202. बहुजनहिताय बहुजनसुखाय।

[આ લોકશાહી આદર્શ આપણે ત્યાં સદીઓથી પ્રચલિત છે. જે કામ વધુમાં વધુ માણસોના હિતમાં હોય અને વધુમાં વધુ માણસોને સુખ આપી શકે તે કામ ઉત્તમ કાર્ય કહેવાય.]

203. बहुरत्ना वसुन्धरा।

[આ ધરતીમાં અનેક રત્નો પડ્યાં છે.]

204. बुद्धिर्यस्य बलं तस्य।

[જેની બુદ્ધિ તેનું બળ]

ભ

205. भज गोविन्दं भज गोविन्दम् गोविन्दं भज मूढमते।
सम्प्राप्ते सन्निहिते काले न हि न हि रक्षति दुकृब् करणे॥

[શંકરાચાર્યનો આ બોધ છે. ગોવિન્દને ભજ, ગોવિન્દને ભજ, હે મૂઢ માણસ, અંતિમકાળે તેના સિવાય અન્ય કોઈ તારું રક્ષણ નહિ કરી શકે.]

206. ભો દારિદ્ર્ય નમસ્તુભ્યં સિદ્ધોઽહં ત્વત્પ્રસાદતઃ।
પશ્યામ્યહં જગત્સર્વં ન માં પશ્યતિ કશ્ચન॥

[હે દારિદ્ર, તારો પરચો બહુ ભારી છે. તારા પ્રતાપે હું સિદ્ધ પુરુષ બની ગયો છું. હું આખા જગતને જોઈ શકું છું પણ આખા જગતમાં કોઈને હું દેખાતો નથી. આ કેવો ચમત્કાર છે ! (બધા મોઢુ ફેરવીને ચાલ્યા જાય છે !)]

207. ભોગાઃ ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તાઃ।
તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ॥

[ભોગ ભોગવાતા નથી, આપણે જ ભોગવાઈ જઈએ છીએ. તૃષ્ણા કદી વૃદ્ધ થતી નથી, આપણે જ વૃદ્ધ થઈ જઈએ છીએ.]

208. ભ્રમન્ વનાન્તે નવમંજરીષુ ન ષટ્પદો ગન્ધફલીમજિગ્રત્।
સા કિં ન રમ્યા સ ચ કિં ન રન્તા બલીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા॥

[વનમાં ફરી ફરીને નવા તાજ પુષ્પ પર બેસતો ભ્રમર ગંધફલી (વનચંપો?)ને સુંઘતો પણ નથી. શું તે સુંદર નથી ? શું ભ્રમર પુષ્પની શોધમાં નથી ? ખરેખર, ઈશ્વરની ઈચ્છા જ બળવાન છે.]

મ

209. મધુરેણ સમાપયેત્।

[કોઈ પણ કાર્યની પૂર્ણાહુતિ મીઠાશથી કરવી જોઈએ.]

210. મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયો।
બન્ધાય વિષયાસક્તં મુક્ત્યૈ નિર્વિષયં સ્મૃતમ્॥

[મનુષ્ય મનના કારણે બંધનમાં પડે છે અને મન વડે બંધનમુક્ત બને છે. ભોગમાં આપણી આસક્તિ બંધન ઊભા કરે છે. એ આસક્તિને છોડવાથી મુક્તિ મળે છે.]

211. મનસા ચિન્તિતંકર્મ વચસા ન પ્રકાશયેત્।
અન્યલક્ષિતકાર્યસ્ય યતઃ સિદ્ધિર્ન જાયતે॥

[ભારતના સૌથી વધુ સફળ રાજનીતિજ્ઞ ચાણક્યની આ સોનેરી સલાહ ભારત કરતાં અન્ય દેશોના રાજનીતિજ્ઞ વધુ સારી રીતે પાળે છે ! ચાણક્ય કહે છે કે આપણે શું કરવાના છીએ, આપણી યોજના શું છે તે વિશે બોલ બોલ ન કરાય. જો કોઈ હરીફને આપણી યોજનાની ખબર પડી જાય તો તે થોડો આપણને સફળ થવા દે ?]

212. મન્ત્રે તીર્થે દ્વિજે દેવે દૈવજ્ઞે ભેષજે ગુરૌ।
યાદૃશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ ભવતિ તાદૃશી॥

[ઘણી વસ્તુ એવી હોય છે જેમાં આપણી જેવી ભાવના હોય તેવી સિદ્ધિ મળે. મંત્રનો જાપ કરવામાં, તીર્થમાં જઈ દર્શન કરવામાં, બ્રાહ્મણ પાસે ક્રિયાકર્મ કરાવવામાં, જોશી પાસે જોશ જોવડાવવામાં, ઔષધનું સેવન કરવામાં, ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવામાં આપણી ભાવના જેટલી વધુ સારી એટલો વધુ લાભ થાય. આપણને શ્રદ્ધા ન હોય તો કોઈ ફાયદો ન થાય.]

213. મર્કટસ્ય સુરાપાનં તસ્ય વૃશ્ચિકદંશનમ્।
તન્મધ્યે ભૂતસંચારો યદ્વા તદ્વા ભવિષ્યતિ॥

[એક તો જાતનું વાંદરું, એમાં દારુ પીધો, પાછો એને વીંછી કરડ્યો અને તે ઉપરથી એને ભૂતના ભડકા પણ દેખાણા. પછી તેના તોફાનમાં બાકી શું રહે ?]

214. મહાજનસ્ય સંસર્ગઃ કસ્ય નોત્તતિકારકઃ।
પદ્મપત્રસ્થિતમ્ તોયમ્ ધત્તે મુક્તાફલશ્રિયમ્॥

[ઉત્તમ માણસોના સંસર્ગમાં આવવાથી કોની ઉન્નતિ થતી નથી. કમળના પુષ્પ પર રહેલું પાણીનું સાધારણ ટીપું પણ સાચા મોતીની જેમ દીપી ઊઠે છે.]

215. મા દદ્યાત્ ખલસઙ્ગેષુ કલ્પનામધુરાગિરઃ।
યથા વાનરહસ્તેષુ કોમલાઃ કુસુમસ્રજઃ॥

[દુષ્ટ માણસને સૌજન્યપૂર્ણ વાણી વડે સમજાવવાનો કોઈ અર્થ નથી. વાંદરાના હાથમાં સુકોમળ પુષ્પનો ગુચ્છ મૂકીએ તો તેથી તેના વર્તનમાં કોઈ ફરક પડે ?]

216. મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ।
યત્ક્રૌઞ્ચમિથુનાદેકમ્ અવધીઃ કામમોહિતમ્॥

[વાલ્મિકી રામાયણનો પ્રથમ શ્લોક. કામમોહિત થયેલા ક્રૌંચ પક્ષીની જોડીને ખંડિત કરનારા ઓ શિકારી શાશ્વત સમય સુધી તને અપયશ મળશે. એવું મનાય છે કે ક્રૌંચવધ થતો જોઈ તે સમયે તપ કરી રહેલા વાલ્મિકી ઋષિમાં કવિત્વ જગ્યું અને તેમાંથી રામાયણ મહાકાવ્ય રચાયું.]

217. માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી યેન બાલો ન પાઠિતઃ।
સખામધ્યે ન શોભતે હંસમધ્યે બકો યથા॥

[જે માબાપ પોતાના સંતાનને ભણાવે નહિ તે તેના દુશ્મન છે. જેમ હંસની વચ્ચે બગલું ન શોભે તેમ આવું અભણ સંતાન સમાજમાં શોભતું નથી.]

218. મુખં પ્રસન્નં વિમલા ચ દૃષ્ટિઃ
કથાનુરાગો મધુરા ચ વાણી।
સ્નેહોઽધિકઃ સમ્પ્રમ દર્શનં ચ
સદાનુરક્તસ્ય જનસ્ય ચિહ્નમ્॥

[મુખ પર પ્રસન્નતા લહેરાતી હોય, દ્રષ્ટિમાં વિમળતા હોય, પ્રિયપાત્ર વિશેની વાત સાંભળવી ગમતી હોય, મોઢેથી મધુર શબ્દ નીકળતા હોય, સૌ પર વહાલ વરસાવાઈ જતું હોય, બેધ્યાન થઈ જવાતું હોય, એ બધા પ્રેમમાં અનુરાગી બની ગયાના લક્ષણ છે.]

219. મુર્ખા યત્ર ન પૂજ્યતે ધાન્યં યત્ર સુસંચિતમ્।
દંપત્યો કલહઃ નાસ્તિ તત્ર શ્રીઃ સ્વયમાગતઃ॥

[જ્યાં મૂર્ખાઓને માન-પાન મળતું નથી, અનાજ અને ખાદ્યપદાર્થ સારી રીતે સાચવીને રાખવામાં આવે છે અને પતિ-પત્ની કંકાસથી દૂર રહે છે ત્યાં સમૃદ્ધિ સામેથી ચાલીને આવે છે.]

220. મૂર્ખસ્ય પંચ ચિહ્નાનિ ગર્વો દુર્વચનં તથા।
ક્રોધશ્ચ દૂધવાદશ્ચ પરવાક્યેષ્વનાદરઃ॥

[મૂર્ખ માણસના પાંચ લક્ષણ છે. અભિમાન, અભદ્ર શબ્દોનો ઉપયોગ, ક્રોધ, હું જ સાચો છું એવો દ્રઢ આગ્રહ અને બીજા જે કંઈ કહે તેનો અનાદર કરવો.]

221. મૂલોનાસ્તિ કુતોઃ શાખા।

[જે ઝાડને મૂળ જ ન હોય તેને ડાળી ક્યાંથી ફૂટે ?]

222. મૃગા મૃગૈઃ સંગમુપવ્રજન્તિ ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ।
મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધયઃ સુધીભિઃ સમાનશીલવ્યસનેષુ સહ્યં॥

[હરણ હરણાંની પાછળ દોડે છે, ગાય ગાયની સાથે જાય છે, ઘોડાને ઘોડા ગમે છે. મૂર્ખને મૂર્ખ તથા બુદ્ધિમાનને બુદ્ધિમાન પસંદ પડે છે. જેમની આદત સરખી હોય તેમની વચ્ચે મૈત્રી સર્જાય છે.]

૫

223. યત્ર નાર્યઃ તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ।
યત્ર ઇતાઃ તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્ર અફલાઃ ક્રિયાઃ॥

[મનુસ્મૃતિનું આ કથન છે જેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓનું માન-સન્માન જળવાતું હોય ત્યાં દેવતા રાજીના રેડ થઈ રહે છે પણ જ્યાં આમ ન થાય ત્યાં કરેલા બધાં ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ નિષ્ફળ જાય છે.]

224. યથા ધરઃ ચન્દનભારવાહી ભારસ્ય વેત્તા ન તુ ચન્દનસ્ય।
ઐવં હિ શાસ્ત્રાણિ બહુન્યધીત્ય અર્થેષુ મૂઢાઃ ધરવદ્વહન્તિ॥

[ચંદન ઉપાડી લઈ જતો ગધેડો માત્ર બોજ ઉપાડી લઈ જતો હોય છે, ચંદન નહિ કેમકે ચંદન શું છે તેની તેને ખબર જ હોતી નથી તેમ ગોખણપટ્ટી કરી સમજ્યા વિના શાસ્ત્ર ભણી ગયેલા લોકો ગધેડાની માફક માત્ર જ્ઞાનનો બોજ ઉપાડી ફર્યા કરે છે.]

225. યથા દેશસ્તથા ભાષા યથા રાજા તથા પ્રજા।
યથા ભૂમિસ્તથા તોયં યથા બીજસ્તથાંકુરઃ॥

[જેવો દેશ તેવી ભાષા, જેવો રાજા તેવી પ્રજા. જેવી ભૂમિ તેવું પાણી અને જેવું બીજ તેવો અંકુર.]

226. યથા બીજં વિના ક્ષેત્રમ્ ડસં ભવતિ નિષ્ફલમ્।
તથા પુરુષ કારેણ વિના દૈવં ન સિધ્યતિ॥

[જેમ ખેતરને સારી રીતે ખેડ્યા વિના બીજ વાવી દઈએ તો તે ઊગતું નથી તેમ આપણા નસીબમાં લખેલી ચીજ પણ મહેનત કર્યા વિના મળતી નથી.]

227. યથા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્ પુષ્પાણિ ષટ્પદઃ।
તદ્વદર્થાન્ મનુષ્યેભ્યઃ આદદ્યાત્ અવિહિંસયા॥

[જેમ ભ્રમર પુષ્પોની પૂરતી સંભાળ રાખીને હળવેથી તેની પાસેથી મધ ખેંચે છે તેમ પ્રજા પાસેથી તેને ત્રાસ આપ્યા વિના કરવેરા વડે ધન એકઠું કરવું જોઈએ.]

228. યથા શિખા મયૂરાણાં નાગાનાં મણયો યથા।
તદ્ વેદાંગશાસ્ત્રાણાં ગણિતં મૂર્ધ્નિ વર્તતે॥

[જેમ મોરના માથે કલગી શોભે છે અને અને નાગના મસ્તક પર મણિ ઝગમગે છે તેમ વેદાંગશાસ્ત્રમાં ગણિત ટોચના સ્થાને બિરાજે છે.]

229. यथा हि एकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥

[પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થરૂપી બન્ને ચક્ર સાથે ચાલે તો જ સંસારનો રથ આગળ ચાલે. પુરુષાર્થ વિના પ્રારબ્ધ પંગુ બની જાય. એક પૈડાવાળો રથ દોડી ન શકે.]

230. यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारतः।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥

[જ્યારે જ્યારે ધર્મની જ્યોત ઝાંખી પડશે ત્યારે ધર્મના ઉદ્ધાર માટે હું મારું સર્જન કરીશ. સજ્જનોના રક્ષણ માટે અને ખોટા કાર્યો કરનારાના નાશ માટે તથા ધર્મને ફરી સ્થાપિત કરવા માટે હું યુગે યુગે અવતાર ધારણ કરીશ.]

231. यस्तु सञ्चरते देशान् सेवते यस्तु पण्डितान्।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥

[જે માણસ દેશવિદેશનું પર્યટન કરે છે, જ્ઞાની-પંડિતો પાસે જઈ તેની વાત સાંભળે છે તેની બુદ્ધિ પાણી પર પડેલા તેલના ટીપાંની માફક વિસ્તાર પામે છે.]

232. यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मनेवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते॥
यस्य सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभ द्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोकः एकत्व मनुपश्यतः ॥

[ઈશ્વારાસ્ય ઉપનિષદનું બ્રહ્મજ્ઞાન: જે એવું વિચારી શકે કે આ જગતના સર્વ જીવમાં હું છું અને મારામાં સર્વ જીવ સમાયેલા છે તે અભય પ્રાપ્ત કરે છે. જેમના માટે જગતના સર્વ જીવ પોતાના આત્મા જેવા છે એવા એકત્વદર્શન મોહ કે શોક સ્પર્શી શકતા નથી.]

233. यस्मिन् देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः।
न च विद्याऽऽगमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत्॥

[જે દેશમાં આપણું માન ન જળવાતું હોય, આપણા માટે કોઈને લાગણી ન હોય, કોઈ સગા-સંબંધી હોય અને ન તો કંઈ શીખવા-જાણવા મળતું હોય તે દેશને વહેલી તકે છોડી દેવો જોઈએ.]

234. यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति॥

[જે માણસ પાસે પોતાની બુદ્ધિ ન હોય તેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન શું કામ આવે? જે માણસ પાસે જોવા માટે આંખ ન હોય તેને આરીસો શું કામનો?]

235. यस्यास्ति वित्तं स वरः कुलीनः

સ પણિડતઃ સ શ્રુતવાન્ ગુણજ્ઞઃ।

સ એવ વક્તા સ ચ દર્શનીયઃ

સર્વે ગુણાઃ કાઞ્ચનમાશ્રયન્તે॥

[જે મુરતિયા પાસે ધન હોય તે આપમેળે સારા કુળનો, જ્ઞાની, સુશિક્ષિત અને ગુણોનો જાણકાર બની જાય છે. તે જ સારો વક્તા અને દર્શનવાચક ગણાય છે. બધા ગુણ સુવર્ણમાં આવી સમાઈ જાય છે.]

236. यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितान् उपाश्रयति।

तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलमिव विस्तारिता बुद्धिः॥

[જે માણસ વાંચે છે, લખે છે, બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરે છે, જાણકારી મેળવવા પૂછ પૂછ કરે છે અને પંડિતો એટલે નિષ્ણાતો પાસેથી શીખે છે તેમની સમજણ શક્તિ સૂરજનું કિરણ પડતાં જેમ કમળ ખીલી ઊઠે તેમ વિસ્તૃત બને છે.]

237. यावच्चंद्रदिवाकरौ।

[જ્યાં સુધી ચંદ્ર અને સૂરજ રહે ત્યાં સુધી.]

238. यावत् जीवेत् सुखेन जीवेत् ऋणं कृत्वा धृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

[નાસ્તિકતાવાદી ચાર્વાક ઋષિનું વિખ્યાત સૂત્રઃ જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી સુખેથી જીવો. દેવું કરીને પણ ધી પીઓ એટલે કે થાય તેટલી મજા માણી લો. આ દેહને જ્યારે બાળી નાખવામાં આવે ત્યારે એ પાછો ક્યાંથી આવવાનો છે ?]

239. ये च मूढतमाः लोके ये च बुद्धेः परं गताः।

ते एव सुखम् एधन्ते मध्यमः क्लिश्यते जनः॥

[મહાભારતનું કથન છે. આ જગતમાં બે જ પ્રકારનો લોકો સુખી છે. એક તો જે ખરેખર બુદ્ધિમાન છે, જેમની પાસે સાચું જ્ઞાન છે, સાચી સમજ છે. બીજા એવા લોકો કે જેઓ તદ્દન અબુધ છે, જેમની પાસે તલભાર અકકલ કે સમજ નથી. દુનિયાના બધા દુઃખનો ભાર આ બે વર્ગની વચ્ચે રહેલા લોકોએ ઉપાડવો રહે છે.]

240. येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।

ते मर्त्यलोके भुविभारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥

[જે માણસ પાસે વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાન નથી, સદાચાર નથી, ગુણ નથી, ધર્મ નથી એનું આ જગતમાં કામ શું છે ? આવા માણસો ધરતી માટે ભારૂપ છે. ખરી રીતે જોતાં આ લોકો માણસનું રૂપ લઈ હરતા ફરતા પશુ છે.]

241. યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં પરિષેવતે।
ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યન્તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ॥

[ભગવદ્ ગીતાનો ઉપદેશ: જે લોકો શાશ્વત સુખને છોડી ક્ષણિક સુખની પાછળ દોડે છે તેમના શાશ્વત સુખ નષ્ટ થાય છે અને ક્ષણિક સુખ તો નષ્ટ થવાના જ છે.]

242. યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્।

[ભગવદ્ ગીતાનું કથન: જે કાર્ય કરતા હોઈએ તે કુશળતાપૂર્વક કરવું તે યોગ છે.]

243. યૌવનં ધનસંપત્તિઃ પ્રભુત્વમવિવેકિતા।
એકૈકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયમ્॥

[જોબન સંપત ઠાકરી વળી ઉમેરણમાં અવિવેકી જાત
એકેકું અનરથ કરે ત્યાં ચારની પહોંચે ક્યાં જઈ વાત !]

૨

244. રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મધુરાંશ્ ચ નિશમ્ય શબ્દાન્
પર્યુત્સુકી ભવતિ યત્ સુખેતેઽપિ જન્તુઃ।
તત્ ચેતસા સ્મરતિ નૂનમ્ અબોધપૂર્વ
ભાવ સ્થિરાણિ જનનાન્તર સૌહૃદાનિ॥

(અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ અંક - પાંચમો)

[નિહાળી કશું રમણીય ને
સૂણી કો નિશબ્દ મીઠું ગાન
કદી અલિપ્તજનને હેયે પણ
જાગે કુતુહલનું તોફાન
સ્મૃતિઓ ઊભરે અદીઠ અજાણી
મનને કંઈ નવ સમજાય
તાણવાણા કો પૂર્વ જનમના જાણે]

વણાય ને વિખરાય]

245. રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતૈઃ સરોભિશ્છાયાદુર્મૈર્નિયમિતાર્કમયૂઃખતાપઃ।
ભૂયાત્કુશેશયરજોમૃદુરેણુરસ્યાઃ
શાન્તાનુકૂલપવનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ॥

(અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ - અંક ચોથો)

[માર્ગ બને રમણીય તારો ખીલ્યા હરિત કમળ ભરેલો
તાપ ન પહોંચે તારા સુધી રહેજો સૂર્ય વન ટોચ સૂતેલો
તારા હળવા પદરવથી ન ઊડજો રજ જરી યે કાળી
પગ નીચે પથરાઈ રહેજો વનની અખંડ હરિયાળી
વહેજો પવન શાંત મજનો હો રસ્તો સુખ શાંતિ ભરેલો]

246. રાજા રાષ્ટ્રકૃતં પાપં રાજ્ઞઃ પાપં પુરોહિતઃ।
ભર્તા ચ સ્ત્રીકૃતં પાપં શિષ્યપાપં ગુરુસ્ તથા॥

[જો એક દેશ કે રાષ્ટ્ર ખોટું કામ કરે તો તેનો રાજા ખરો ગુનેગાર ગણાય. જો રાજા ખોટું કામ કરે તો તેના સલાહકાર કે મંત્રીઓ ખરા ગુનેગાર છે. સ્ત્રી ખોટું કામ કરે તો તેનો પતિ સાચો અપરાધી છે અને જો શિષ્ય પાપ કરે તો તે પાપ માટેની બધી જવાબદારી તેના ગુરુની છે.]

247. રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ સુપ્રભાતં
ભાસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ।
ઇત્થં વિચિન્તયતિ કોષગતે દ્વિરેફે
હા હન્ત હન્ત નલિનીં ગજ ઉજ્જહાર॥

[સાંજ પડ્યે કમળનું પુષ્પ બીડાઈ જતાં રસનો લોભી ભમરો અંદર કેદ થઈ જાય છે અને વિચાર કરે છે કે રાત પૂરી થઈ જશે, સુંદર સવાર પડશે, સૂર્ય ઊગશે, કમળ હસતું હસતું ખીલશે. પણ અરેરે, ત્યાં હાથી આવીને કમળને ઉખાડી ફેંકી દે છે. આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે આપણાં સપનાઓ અને વાસ્તવિકતા તદ્દન જુદા હોય એવું પણ બને છે.]

૯

248. લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડયન્
પિબેન્ન મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલં પિપાસાર્દિતઃ।

कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्॥

[ખૂબ મહેનત કરીએ તો કદાચ રેતીમાંથી તેલ કાઢી શકાય, શક્ય છે કે તરસ્યો મુસાફર મૃગજળનું પાણી પી શકે, કદાચ ફરતાં ફરતાં કોઈ સસલાને માથે શિંગડાં ઊગેલા જોવા મળે પરંતુ ગમે તે કરવા છતાં મૂરખ માણસને ખુશ ન કરી શકાય.]

249. लालयेत् पंचवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत्।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्॥

[સંતાન પ્રથમ પાંચ વર્ષ સુધી લાડકોડનું અધિકારી ગણાય. તેને તેની ભૂલની કોઈ સજા ન હોય. પછીના દશ વર્ષ સુધી તેને નિયમપાલનનું મહત્વ સમજાવવું રહે છે અને તેનું ખોટું વર્તન સજાપાત્ર બને છે. પણ સંતાન જ્યારે સોળ વર્ષનું થાય ત્યારે મા-બાપે તેને મિત્રનો દરજ્જો આપવો જોઈએ.]

250. लोभाविष्टो नरो वित्तम् वीक्ष्यते न तु संकटम्।
दुग्धं पश्यति मार्जारी न तथा लगुडाहतिम्॥

[લાલચમાં લપટાઈ ગયેલા માણસને પૈસા દેખાય છે પણ સંકટ દેખાતું નથી. બિલાડીને દૂધ દેખાય છે પણ હાથમાં રહેલી લાકડી દેખાતી નથી.]

૧

251. वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति॥

[વજ્રથી વધુ કઠોર અને પુષ્પથી પણ વધુ કોમળ એવા મહાપુરુષોના મનમાં શું હોય તે કોણ સમજી શકે ?]

252. वनानि दहतो वह्ने सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यस्ति सुहृदम्॥

[પવન વનમાં જોરદાર સળગતા અગ્નિનો મિત્ર બને છે. તેને ટેકો આપે છે, મદદ કરે છે. તે જ પવન નાના સળગતા દીવડાને બૂઝાવી નાખે છે. નબળાનું મિત્ર કોણ બને ?]

253. वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीचकर्माणि समाचरन्ति

[સિંહને ગમે તેટલી ભૂખ લાગે પણ તે ઘાસ ખાતો નથી. વનમાં રહીને માત્ર હરણનો આહાર કરે છે. સુસંસ્કારી માણસો સંકટકાળમાં પણ પોતાને શોભે નહિ તેવું કામ ન કરે.]

254. वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः॥

[સંન્યાસી રાજને કહે છે: અમે વલ્કલ પહેરીને સંતુષ્ટ છીએ. તું કિંમતી વસ્ત્રો ધારણ કરીને. અમારો સંતોષ તારા જેટલો જ છે. મનની ઈચ્છાઓની વણઝાર જ માણસને ગરીબ બનાવે છે. જેનું મન સંતોષી હોય તેને માટે ગરીબાઈ કે શ્રીમંતાઈ એવા શબ્દોનો કોઈ અર્થ નથી.]

255. वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥

[‘રઘુવંશ’નો પ્રથમ શ્લોક. આખું થોથું લખી શકાય તેટલી વાત મહાકવિ કાલિદાસે બે પંક્તિમાં કહી છે. વાણી અને તેના અર્થની જેમ એક બીજાથી અલગ છતાં વાણી અને તેના અર્થની માફક એક બીજામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા, હે જગતના પિતૃ પાર્વતી-પરમેશ્વર, તમને વંદન હો. વાણી અને તેના અર્થનું ભિન્ન-અભિન્નપણું સમજાવતો આવો શ્લોક કાલિદાસ જ લખી શકે.]

256. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही॥

[શ્રીમદ્ ભગવત ગીતાનો સૌથી વધુ સચોટ દાખલો આપતો શ્લોક. જેમ માણસો જૂના થઈ ગયેલા કપડા છોડી દઈ નવા કપડાં પહેરે છે તેમ આત્મા પણ જૂનું શરીર છોડી નવો દેહ ધારણ કરે છે.]

257. विकृतिं नैव गच्छन्ति संगदोषेण साधवः।
आवेष्टितं महासर्पैश्चंदनं न विषायते॥

[જેમ મહાસર્પથી વીંટળાયેલું ચંદનનું વૃક્ષ ઝેરી બની જતું નથી તેમ ખરો સાધુ સંગદોષ કરે તો પણ વિકૃત બનતો નથી.]

258. विजेतव्या लङ्का चरणतरणीया जलनिधिः
विपक्षः पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः।
तथाप्येको रामः सकलमवधीद्राक्षसकुमम्
क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे॥

[લંકા પર વિજય મેળવવાનો હતો, પગેથી ચાલીને દરિયો પાર કરવાનો હતો, પુલસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર રાવણ સાથે લડવાનું હતું, મદદમાં માત્ર વાનરસેના હતી. આમ છતાં એકલા રામ સમગ્ર રાક્ષસકુળનો નાશ કરી શક્યા. કામની સફળતા બહારના સાધનો પર નહિ પણ આપણી અંદરની તાકાત પર આધાર રાખે છે.]

259. વિદેશેષુ ધનં વિદ્યા વ્યસનેષુ ધનં મતિઃ।
પરલોકે ધનં ધર્મઃ શીલં સર્વત્ર વૈ ધનમ્॥

[પરદેશમાં આપણું ખરું ધન વિદ્યા બને છે. સંકટકાળમાં સુબુદ્ધિ આપણું ધન બને છે. પરલોકમાં ધર્મ આપણી સંપત્તિ બને છે. સદાચાર સર્વત્ર સંપત્તિરૂપ પુરવાર થાય છે.]

260. વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુણં ધનં
વિદ્યા ભોગકરી યશઃ સુખકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ॥
વિદ્યા બન્ધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરા દેવતા
વિદ્યા રાજસુ પૂજ્યતે ન હિ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ॥

[વિદ્યા માણસની સૌથી મોટી સુંદરતા છે. વિદ્યા ખૂબ સલામત એવું અપ્રગટ ધન છે. વિદ્યા સમૃદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા અને સુખ લઈ આવે છે. વિદ્યા ગુરુની ગુરુ છે. પરદેશમાં વિદ્યા સગા ભાઈની જેમ મદદ કરે છે. વિદ્યા પરમ દેવતા છે. રાજાઓ પણ ધનની નહિ વિદ્યાની પૂજા કરે છે. વિદ્યા વિનાનો માણસ સાક્ષાત પશુ સમાન છે.]

261. વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય ક્ષલસ્ય શક્તિઃ પરપીડનાય।
સાધોસ્તુ સર્વં વિપરીતમેતદ્ જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય॥

[દુર્જન માણસ વિદ્યાનો ઉપયોગ વિવાદ કરવા માટે, ધનનો ઉપયોગ અભિમાન કરવા માટે અને શક્તિનો ઉપયોગ બીજને ત્રાસ આપવા માટે કરે છે. સજ્જનોનું તેથી ઊલટું વર્તન હોય છે. તેઓ વિદ્યા જ્ઞાન માટે, ધન દાન માટે અને શક્તિ રક્ષણ કરવા માટે ઉપયોગમાં લે છે.]

262. વિદ્વત્ત્વં ચ નૃપત્વં ચ નૈવ તુલ્યં કદાચન।
સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે॥

[વિદ્વતાની અને રાજવીપણાંની સરખામણી ન થઈ શકે. રાજા માત્ર તેના રાજમાં પૂજાય પણ વિદ્વાન માણસ તો જ્યાં જાય ત્યાં પૂજાય.]

263. વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં બાલાદપિ સુભાષિતમ્।
અમિત્રાદપિ સદ્વૃત્તં અમેઘ્યાદપિ કાંચનમ્॥

[ઝેરમાંથી અમૃત મળતું હોય તે લઈ લેવું જોઈએ, એક નાના બાળક પાસેથી પણ જો કોઈ બોધવાક્ય સાંભળવા મળે તો તેનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ, દુશ્મન પાસેથી પણ સદ્ગુણ ગ્રહણ કરવા મળે તો ગ્રહણ કરી લેવા જોઈએ. સોનું કચરાની વચ્ચે પડ્યું હોય તો પણ તેને તરછોડાય નહિ.]

264. વીરભોગ્યા વસુન્ધરા।

[જમીનનો ભોગવટો બહાદૂર માણસ જ કરી શકે.]

265. વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃષ્ણેષુ ભોજનમ્।
વૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ વૃથા દીપો દિવાઽપિ ચ॥

[દરિયામાં વરસાદ પડે તે નકામો જાય. જેનું પેટ ભરેલું છે તેને ખવડાવવાનો કોઈ અર્થ નથી. જેની પાસે ધનના ઢગલા હોય તેને દાન આપવાથી શું વળે ? જ્યાં ખૂબ અજવાળું હોય ત્યાં દીવા ન સળગાવાય.]

266. વૃષ્ણિકસ્ય વિષં પૃચ્છે મક્ષિકાયાઃ મુખે વિષમ્।
તક્ષકસ્ય વિષં દન્તે સર્વાંગે દુર્જનસ્ય તત્॥

[વીંછીનું ઝેર એની પૂંછડીમાં હોય છે. માખીના મોઢામાં ઝેર હોય છે, સાપના દાંતમાં ઝેર હોય છે પણ દુર્જનના દરેકેદરેક અંગમાં ઝેર ભરેલું હોય છે.]

267. વૈદ્યરાજ નમસ્તુભ્યં યમરાજસહોદરા।
યમસ્તુ હરતિ પ્રાણાન્ વૈદ્યો પ્રાણાન્ ધનાનિ ચ॥

[ચેતવણીઃ નબળું હૃદય ધરાવતા દાકતરોએ આ જોખમી પ્રાચીન સુભાષિત વાંચવું નહિ ! હે વૈદ્યરાજ, તને પગે લાગીએ છીએ. તું આમ તો જમરાજનો ભાઈ છો પણ જમરાજ કરતાં ક્યાંય ચડી જાય તેવો છે. જમરાજ તો માત્ર પ્રાણ લઈને ચાલતા થાય છે પણ તું તો અમારો પ્રાણ અને પૈસા બન્ને લીધા પછી જ અમને છોડે છે !]

268. વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્।

[કવિતાની સૌથી ટૂંકી ને સૌથી અસરકારક વ્યાખ્યા. રસથી સભર વાક્ય એટલે કાવ્ય.]

269. વ્યાપારે વસતે લક્ષ્મી।

[ચીજવસ્તુની આપ-લે વડે સમૃદ્ધિ સર્જાય છે.]

270. વ્યાસોચ્છિદ્રં જગત્ સર્વં।

[જગત આખું વ્યાસના મોંમાંથી બહાર આવ્યું છે. મહાભારત મહાકાવ્ય રચનાર વ્યાસ મુનિની પ્રશંસા માટે આ વાક્ય કહેવામાં આવે છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને માનવ સંબંધનો એકેય વિષય એવો નથી કે જેની મહાભારતમાં ચર્ચા છણાવટ ન થઈ હોય. આથી હવે જગતમાં કદી ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવી હોય તેવી એક પણ વાત રહી નથી.]

શ

271. શઠે શાઠ્યં સમાચરેત્।

[બીજને છેતરનારાને છેતરવો એ જ સાચો ઉપાય છે.]

272. શતેષુ જાયતે શૂરઃ સહસ્રેષુ ચ પંડિતઃ।
વક્તા દશસહસ્રેષુ દાતા ભવતિ વા ન વા॥

[દર સો માણસે એકાદ શૂરવીર મળી આવે. એક હજાર માણસે એકાદ જાણકાર પંડિત મળે. દશ હજાર માણસોમાંથી એકાદ સારો વક્તા પાડે. પણ દાતા તો ગમે તેટલું શોધો, જવલ્લે જ મળે.]

273. શાન્તિતુલ્યં તપો નાસ્તિ તોષાન્ન પરમં સુખમ્।
નાસ્તિ તૃષ્ણાપરો વ્યાધિર્ન ચ ધર્મો દયાપર॥

[શાંતિ સમાન કોઈ તપ નથી. સંતોષ સમાન કોઈ સુખ નથી. તૃષ્ણા સમાન કોઈ વ્યાધિ નથી અને દયા સમાન કોઈ ધર્મ નથી.]

274. શિરઃ શાર્વં સ્વર્ગાત્પતતિશિરસસ્તત્ ક્ષિતિધરં
મહીધાદુત્તુઙ્ગાદવનિમવનેશ્ચાપિ જલધિમ્।
અધ્ધોઽધ્ધો ગઙ્ગેયં પદમુપગતા સ્તોકમથવા
વિવેકમ્નષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ॥

[સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલી પવિત્ર ગંગા શંકર ભગવાનની જટા પર પડે છે. ત્યાંથી હિમાલયના પહાડો પર અને પછી પડતી પડતી સપાટ મેદાનોમાં જઈ છેવટે સમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય છે. આમ ગંગા નદી એક વખત નીચે પડ્યા પછી વધુ ને વધુ નીચે પડતી જાય છે. એવું જ માણસોનું છે. એક વખત સાનભાન ચૂકો પછી તમારું સેંકડો રીતે અધપતન થાય છે.]

275. શુચિર્દક્ષોઽનુરક્તઃ્ચ ભૂત્યઃ ખલુ સુદુર્લભઃ।

[સ્વચ્છતા જળવવામાં કુશળ હોય અને સાથે સાથે માલિકની પ્રેમથી સેવા કરે તેવા નોકર નસીબ હોય તો જ મળે.]

276. શુભસ્ય શીઘ્રં।

[સારા કામમાં કોઈની રાહ ન જોવાય.]

277. શુભાસ્તે પન્થાનઃ સંતુ।

[તારો પંથ શુભ બનો.]

278. શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌક્તિકં ન ગજે ગજે।
સાધવો ન હિ સર્વત્ર ચન્દનં ન વને વને॥

[દરેક પર્વત પર માણેક ન હોય. દરેક હાથીના કપાળમાં મોતી ન હોય. બધે જ સારા માણસ ન હોય, દરેક જંગલમાં ચંદનના ઝાડ ન હોય. હિતોપદેશનો આ શ્લોક કેટલો સરળ છે!]

સ

279. સંગ્રહૈકપરઃ પ્રાયઃ સમુદ્રોપિ રસાતલે।
દાતારં જલદં પશ્ય ગર્જન્તં ભુવનોપરી॥

[દરિયાને માત્ર પાણી ભેગું કરતા આવડે છે બીજાને આપતા આવડતું નથી એટલે તેનું સ્થાન રસાતાળ ગયું છે. જુઓ પાણીનું દાન કરતાં વાદળા ભુવનમાં સર્વોપરી સ્થાને બેસીને કેવી ગર્જના કરે છે !

280. સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયત્ ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયં।
પ્રિયં ચ નાનૃતં બ્રૂયાત્ એષ ધર્મઃ સનાતનઃ॥

[સત્ય બોલવું જોઈએ. પ્રિય બોલવું જોઈએ. અપ્રિય હોય તેવું સત્ય બોલવાનું ટાળવું જોઈએ અને અસત્ય પ્રિય લાગે તેવું હોય છતાં કદી ન બોલવું એ સનાતન નિયમ છે.]

281. સત્યં વદ ધર્મં ચર સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદઃ।
આચાર્યાય પ્રિયમ્ ધનમાહૃત્ય પ્રજાતંતુમ્ મા વ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

[તિત્તરીય ઉપનિષદમાં નવા વિદ્યાર્થીને ઉપદેશઃ સાચું બોલજે, ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરજે. પોતાના અભ્યાસમાં તલ્લીન રહેજે. ગુરુને દક્ષિણા આપજે અને આ પરંપરાનો લોપ ન થાય તેનું ધ્યાન રાખજે.]

282. સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્।

[વિજય સત્યનો થાય છે, જુઠનો નહિ. આપણા દેશનો આ મુદ્રાલેખ છે.]

283. સત્યસ્ય વચ્ચનં શ્રેયઃ સત્યાદપિ હિતંવદેત્।
યદ્ભૂતહિતમત્યન્તં એતત્ સત્યં મતં મમ॥

[નારદ મુનિનું આ કથન છેઃ સત્ય વચન બોલવું સૌથી સારું છે, પણ સત્ય કરતાં ય વધુ સારું છે સૌના હિતમાં હોય એવું બોલવું. મારા મતે જે વાત અસંખ્ય લોકોનું ભલું કરતી હોય તે સત્ય જ છે.]

284. સદા વક્રઃ સદા ક્રૂરઃ સદાપૂજામપેક્ષતે।
કન્યારાશિસ્થિતો નિત્યં જામાતા દશમોગ્રહઃ॥

[જામાઈ નામનો દશમો ગ્રહ કાયમ માટે કન્યા રાશિમાં રહે છે, સદા વાંકો ચાલે છે, કાયમ કૂર સ્વભાવ ધરાવે છે અને હંમેશા પોતાની પૂજા થવી જોઈએ એવી ઈચ્છા ધરાવે છે !]

285. સન્તુષ્ટો ભાર્યયા ભર્તા ભર્ત્રા ભાર્યા તથૈવ ચ।
યસ્મિન્ન એવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્॥

[મનુસ્મૃતિનું માર્ગદર્શન: જે ઘરમાં પતિ પોતાની પત્નીથી સંતુષ્ટ હોય અને પત્ની પોતાની પતિથી તે ઘરમાં હંમેશા સુખનું સામ્રાજ્ય રહે છે.]

286. સમ્પૂર્ણકુમ્ભો ન કરોતિ શબ્દં અર્ધો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં।
વિદ્વાન્ કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ મૂઢાસ્તુ જલ્પન્તિ ગુણૈર્વિહીનાઃ॥

[પાણીથી પૂરો ભરેલો ઘડો અવાજ કરતો નથી. અર્ધો ભરેલા ઘડામાંથી ઘણો અવાજ આવે છે. વિદ્વાન અને કુલીન માણસો ગર્વ કરતા નથી. ગુણ વિનાના માણસો બડબડ કરતા રહે છે.]

287. સર્પઃ ક્રૂરઃ ખલઃ ક્રૂરઃ સર્પાત્ ક્રૂરતરઃ ખલઃ।
સર્પઃ શામ્યતિ મન્ત્રૈશ્ચ દુર્જનઃ કેન શામ્યતિ॥

[સર્પ ક્રૂર છે, દુર્જન પણ ક્રૂર છે. પણ સાપ કરતાં દુર્જન વધુ ક્રૂર લેખાય કેમકે સાપને તો મંત્રોથી વશ કરી શકાય છે. દુર્જનને કોઈ રીતે અંકુશમાં લાવી શકાય નહિ.]

288. સર્પદુર્જનયોર્મધ્યે વરં સર્પો ન દુર્જનઃ।
સર્પો દશતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે॥

[સાપ અને દુર્જન એ બન્નેની તુલના કરીએ તો દુર્જન કરતાં સાપ વધુ સારો ગણાય કેમકે સાપ તો કોઈક વખત કરડે છે પણ દુર્જન ડગલે ને પગલે ડંખ મારતો જ રહે છે.]

289. સર્વનાશો સમુત્પન્ને હ્યર્ધં ત્યજતિ પણ્ડિતઃ।
અર્ધેન કુરુતે કાર્યં સર્વનાશો હિ દુઃસહઃ॥

[જ્યારે સર્વનાશ સામે આવે ત્યારે ડાહ્યો માણસ અડધું છોડી દે છે કેમકે અડધાથી જેમ તેમ કામ ચલાવી લેવાય પણ સર્વનાશ સહન કરવો બહુ ભારે પડે.]

290. સ્વભાવો નોપદેશેન શક્યતે કર્તુમન્યથા।
સુતસમપિ પાનીયં પુનર્ગચ્છતિ શીતતામ્॥

[સલાહ કે ઉપદેશથી કોઈનો સ્વભાવ બદલાવી શકાતો નથી. પાણીને ગરમ કરો તેટલી વખત ગરમ રહે પણ જેવો તાપ દૂર થાય કે પાછું હતુ તેવું ને તેવું થઈ જાય.]

291. સામદાને ભેદદણ્ડાવિત્યુપાયચતુષ્ટયમ્।
હસ્ત્યશ્ચ રથ પાદાર્તિ સેનાઙ્ગંસ્યાત્ ચતુષ્ટયમ્॥

[રાજા પાસે શાસન ચલાવવા માટે સામ, દામ, ભેદ, દંડ એમ ચાર ઉપાય હોવા જોઈએ અને હાથી, ઘોડા, રથ, અને પાયદળ એમ ચાર પ્રકારની શક્તિ ધરાવતું સૈન્ય હોવું જોઈએ.]

292. સામર્થ્યમૂલં સ્વાતન્ત્ર્યં શ્રમમૂલં ચ વૈભવમ્।
ન્યાયમૂલં સુરાજ્યં સ્યાત્ સંઘમૂલં મહાબલમ્॥

[સામર્થ્ય એ સ્વતંત્રતાના મૂળમાં છે. તમારી પાસે તમારી પોતાની તાકાત ન હોય તો તમે સ્વતંત્ર ન રહી શકો. શ્રમ એ સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. મહેનત કર્યા વિના ન સમૃદ્ધિ મળે ન ટકે. સુરાજ્યના મૂળમાં ન્યાય છે. ન્યાય વિના સુરાજ્ય ટકી ન શકે. મહાશક્તિના મૂળમાં સંપ અને સંગઠન છે. જ્યાં સંઘ હોય એટલે કે સંપ-સંગઠન હોય ત્યાં જ પ્રચંડ શક્તિ ઉદ્ભવે.]

293. સાહસે શ્રીઃ પ્રતિવસતિ।

[જે સાહસ કરે તેને લક્ષ્મી મળે.]

294. સાહિત્યસઙ્ગીતકલાવિહીનઃ સાક્ષાત્પશુઃ પુચ્છવિષાણહીનઃ।
તૃણં ન ખાદન્નપિ જીવમાનઃ તદ્ભાગધેયં પરમં પશૂનામ્॥

[ભર્તુહરિ કૃત નીતિશતકના આ લોકપ્રિય શ્લોક અનુસાર જેમને સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરેમાં રુચિ નથી તેઓ પૂંછડા અને શિંગડા વિનાના પશુ છે. પશુઓનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે આવા લોકો ઘાસ ખાધા વિના જીવી શકે છે !]

295. સાક્ષરાઃ વિપરીતાશ્ચેત્ રાક્ષસાઃ એવ કેવલમ્।
સરસો વિપરીતશ્ચેત્ સરસત્વં ન મુચ્ચતિ॥

['સાક્ષરા' શબ્દને ઊલટો કરીએ તો તે 'રાક્ષસા' બની જાય છે. 'સરસ' શબ્દને ઊલટાવીએ તો પણ તે 'સરસ' જ રહે. તે કદી પોતાનું સરસપણું ન છોડે.]

296. સુખં હિ દુઃખાન્યનુભૂય શોભતે ઘનાન્ધકારેષ્વિવ દીપદર્શનમ્।
સુખાત્તુ યો યાતિ નરો દરિદ્રતાં ધૃતઃ શરીરેણ મૃતઃ સ જીવતિ॥

[ગાઢ અંધકારની અંદર જેમ દીપક શોભે છે તેમ સુખ પણ દુઃખની અનુભૂતિથી વધુ સુંદર લાગે છે. પણ જે લોકો સુખમાંથી ગરીબાઈના નર્કમાં આવી ચડે છે તે ભલે શરીરથી જીવતા રહે પણ મૃતપ્રાયઃ બની જાય છે.]

297. સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ।
તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ॥

[ગીતામાં ભગવાનનો ઉપદેશ. સુખ દુઃખને સમાન ગણીને, લાભ હાનિ તથા જય પરાજયમાં અવિચલિત રહીને કર્તવ્યના પાલન તરીકે યુદ્ધ કરવામાં જોડાઈ જાઓ. આવું કર્તવ્યપાલન તમને પાપી નહિ બનાવે.]

298. સુખમાપતિતં સેવ્યં દુઃખમાપતિતં તથા।
ચક્રવત્ પરિવર્તન્તે દુઃખાનિ ચ સુખાનિ ચ॥

[જીવનમાં જ્યારે સુખ આવે ત્યારે તેને માણી લેવું, દુઃખ આવે ત્યારે તેને પણ વધાવી લેવું. સુખદુઃખનું ચક્ર સદા ચાલતું જ રહેવાનું છે.]

299. સુખસ્યાનન્તરં દુઃખમ્ દુઃખસ્યાનન્તરં સુખમ્।
ન નિત્યં લભતે દુઃખં ન નિત્યં લભતે સુખમ્॥

[સુખ પછી દુઃખ આવે છે અને દુઃખ પછી સુખ આવે છે. કોઈને રોજરોજ સુખ ન મળે કે કોઈને રોજરોજ દુઃખ ન મળે.]

300. સુખાર્થી વા ત્યજેત વિદ્યા વિદ્યાર્થી વા ત્યજેત સુખમ્।
સુખાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા વિદ્યાર્થિનઃ કુતો સુખમ્॥

[વિદ્યાપ્રાપ્તિ છોડી સુખની પાછળ ભાગવું કે સુખને છોડી વિદ્યાપ્રાપ્તિ પાછળ પાગલ બનવું બન્ને એકાંગી માર્ગ છે. આ રીતે જેને સુખ જોઈતું હોય તેને કદી વિદ્યા ન મળે અને માત્ર વિદ્યા પાછળ દોડનાર કદી સુખી ન બની શકે.]

301. સુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં પ્રિયવાદિનઃ।
અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ॥

[વાલ્મિકી રામાયણ અરણ્યકાંડ શ્લોક ૩૭-૨. હે રાજન્ સતત મીઠું મીઠું બોલનારા માણસો સહેલાઈથી મળી આવે છે પણ કડવી છતાં હિતની વાત કરનારા અને સાંભળનારા આ જગતમાં બહુ ઓછા છે.]

302. સૂતો વા સૂતપુત્રો વા યો વા કો વા ભવામ્યહમ્।
દૈવાયત્તં કુલે જન્મ મદાયત્તં તુ પૌરુષમ્॥

[મહાભારતમાં કર્ણ આ શ્લોક બોલે છે અને કહે છે કે ભલે હું સામાન્ય રથ હાંકનાર હોઉં કે રથ હાંકનારનો પુત્ર હોઉં કે ગમે તે હોઉં. આ બધી વાત ક્ષુલ્લક છે. ક્યા કુળમાં જન્મ લેવો એ મારા હાથની વાત નથી. મારા હાથની વાત તો મારું સાહસ અને પરાક્રમ છે.]

303. સ્થાનઘ્નષ્ટા ન શોભન્તે દન્તાઃ કેશા નૃચા નરાઃ।
ઈતિ વિજ્ઞાય મતિમાન્ સ્વસ્થાનં ન પરિત્યજેત્॥

[દાંત, વાળ, નખ અને પુરુષ પોતાનું સ્થાન ગુમાવી દે પછી શોભતા નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ડાહ્યા માણસોએ પોતાના સ્થાન પર સ્થિર રહેવું જોઈએ.]

304. સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુ પાત્રં
સુરતરુવરશાખા લેખની પત્રમુર્વી।
લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં
તદાપિ તવ ગુણાનાં ઈશ પારં ન યાતિ॥

[દરિયો ભરીને શાહી લઈ વૃક્ષની ડાળીની કલમ બનાવી ખૂદ શારદા માતા સદાકાળ લખ્યા કરે તો પણ હે ભગવાન તારા ગુણોનો પાર ન આવે.]

305. શ્રુતિ વિભિન્ના સ્મૃતયોઽપિ ભિન્નાઃ
નૈકો મુનિ ર્યસ્ય વચઃ પ્રમાણમ્।
ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયામ્
મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ॥

[શ્રુતિ અલગ અલગ કહે છે, સ્મૃતિઓમાં પણ જુદી જુદી વાત છે. કોઈ એક એવા મુનિ નથી કે માત્ર તેના વચનને જ પ્રમાણ માનીને ચાલી શકાય. ધર્મનું તત્ત્વ ગૂઢ છે - સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું નથી. આથી મોટા માણસો જે રસ્તે ચાલે તે રસ્તો સાચો છે એમ માનીને આપણે પણ તે રસ્તે ચાલવું.]

306. શ્રોત્રં શ્રુતેનૈવ ન કુણ્ડલેન દાનેન પાણિર્ન તુ કઙ્કણેન।
વિભાતિ કાયઃ કરુણાપરાણાં પરોપકારૈર્ન તુ ચન્દનેન॥

[કાન કુંડળ વડે નહિ પણ જ્ઞાનની વાત સાભળવાથી શોભે છે. હાથ કંકણ વડે નહિ પણ દાન વડે શોભે છે. કાયા પણ ચંદનના લેપ વડે નહિ પણ કરુણામય પરોપકાર વડે કાંતિમાન બને છે.]

307. સ્વધર્મે નિધનમ્ શ્રેયમ્ પરધર્મો ભયાવહઃ।

[ભગવત ગીતાના આ ઉપદેશનું અનેક રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. એ બધી ચર્ચાનો સાર એ છે કે આપણને પોતાને જે ઠીક લાગે, સાચું લાગે તે કરવું અને તેમાં મરણ આવે તો પણ મનને સંતોષ થશે. પણ બીજાના દોરવાયા દોરાતા રહીને પોતાનો અંદરનો અવાજ ન સાંભળવો તે વાત ભયંકર છે.]

308. સ્વાભિમાનો ધનંયેષાં ચિરજીવન્તિ તે જનાઃ।
સ્વાભિમાનવિહીનાનાં કિં ધનેન કિમાયુષા॥

[જેમની પાસે સ્વાભિમાનરૂપી સંપત્તિ છે તે માણસો શાશ્વત જીવે છે. જેમની પાસે સ્વાભિમાન નથી તેમની પાસે ધન કે આયુષ્ય હોય તો પણ શું કામનું ?]

૫

309. ષટ્પદઃ પુષ્પમધ્યસ્થો યથા સારં સમુદ્ધરેત્।
તથા સર્વેષુ શાસ્ત્રેષુ સારં ગૃહ્ણિન્ત પણ્ડિતાઃ॥

[જેમ ભમરો દરેક પુષ્પ પર જઈ તેનું ઉત્તમ તત્વ એકઠું કરે છે તેમ ડાહ્યા માણસે દરેક શાસ્ત્ર વાંચી તેનો સાર મગજમાં ઉતારવો જોઈએ.]

૬-૭

310. હંસઃ શ્વેતો બકઃ શ્વેતો કો ભેદો બકહંસયોઃ।
નીરક્ષીરવિવેકે તુ હંસઃ હંસો બકો બકઃ॥

[હંસ સફેદ દેખાય છે. બગલો પણ સફેદ દેખાય છે. પરંતુ જ્યારે પાણી અને દૂધ અલગ કરવાની વાત આવે ત્યારે હંસ હંસ જેવો અને બગલો બગલા જેવો સાબિત થઈ જાય છે.]

311. હીયતે હિ મતિસ્તાત્ હીનૈઃ સહ સમાગતાત્।
સમૈસ્વ સમતામેતિ વિશિષ્ટૈશ્ચ વિશિષ્ટિતમ્॥

[મહાભારતનો શ્લોક છે: હીન એટલે કે અધમ માણસો સાથે રહેવાથી આપણી બુદ્ધિ અધમ થઈ જાય છે. સમાન માણસો સાથે રહેવાથી સમાન રહે છે અને વિશિષ્ટ એટલે કે ખૂબ પ્રતિભાવાન સાથે રહેવાથી આપણી પ્રતિભા પણ ખિલે છે.]

૬

312. ક્ષણશઃ કણશ્ચૈવ વિદ્યામ્ અર્થં ચ સાધયેત્।
ક્ષણે નષ્ટે કુતો વિદ્યા કણે નષ્ટે કુતો ધનમ્॥

[પ્રત્યેક ક્ષણનો ઉપયોગ કરી વિદ્યા મેળવવી જોઈએ અને પ્રત્યેક કણ બચાવી ધન એકઠું કરવું જોઈએ. ક્ષણ વેડફે વિદ્યા ન મળે, કણ વેડફે ધન ન મળે.]

313. ક્ષણે તુષ્ટઃ ક્ષણે રુષ્ટસ્તુષ્ટો રુષ્ટઃ ક્ષણે ક્ષણે।
અવ્યવસ્થિતચિત્તસ્ય પ્રસાદોઽપિ ભયન્કરઃ॥

[ઘડીક ખુશ તો ઘડીક નાખુશ. એક ઘડી રાજી તો બીજી મિનિટે અગનગોળો. જેમના મગજનું કંઈ ઠેકાણું ન હોય તેમની મહેરબાની પણ ભારે પડી જાય.]

314. ક્ષણેક્ષણે યદ્ નવતાં ઉપૈતિ સ રૂપઃ।

[કાલિદાસે કરેલી સૌંદર્યની વ્યાખ્યા: ખરી સુંદરતા તેને કહેવાય જે હરઘડી નવું રૂપ ધારણ કરે.]

315. ક્ષમા બલમશક્તિનામ્ શક્તિનામ્ ભૂષણમ્ ક્ષમા।
ક્ષમા વશીકૃતે લોકે ક્ષમયા કિં ન સિધ્યતિ॥

[ક્ષમા શક્તિશાળી માણસનું સાચું બળ છે. શક્તિશાળી માણસો ક્ષમા વડે શોભે છે. ક્ષમાથી લોકો વશ થઈ જાય છે. ક્ષમાથી શું ન થઈ શકે?]

316. ક્ષમા શસ્ત્રં કરે यस્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ।
અતૃણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ॥

[જેમની પાસે ક્ષમા નામનું અમોઘ શસ્ત્ર હોય તેનું કોઈ કંઈ બગાડી શકે નહિ. જે ધરતી તણખલા વિનાની એટલે કે ઉજ્જડ અને વેરાન હોય તેની ઉપર આગનો ગોળો પડે તો તે આપમેળે ઠંડો પડી જાય.]

જ્ઞ

317. જ્ઞાનં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં શાબ્દિકં પ્રથમં સ્મૃતમ્।
અનુભવાખ્યં દ્વિતીયં તું જ્ઞાનં તદુર્લભં નૃપ॥

[જ્ઞાન બે પ્રકારના હોય છે. એક તો શબ્દો વડે મેળવેલું અને ગોખીને યાદ રાખેલું જ્ઞાન અને બીજું સ્વાનુભવ થવાથી સમજાયેલું જ્ઞાન. હે રાજા, આ બીજા પ્રકારનું જ્ઞાન દુર્લભ છે.]